

Tanzimat ve Sonrası Dönemde Osmanlı Toplumunda Gayrimüslimler ve Din Eğitimi

Zeki Salih Zengin*

Özet - Tanzimat dönemine kadar Osmanlı hukuk sistemi İslam hukukuna dayanmaktadır. İslam hukukunda Müslüman ve gayrimüslimler farklı statülerde yer alırlar. Diğer bir ifade ile her iki kesimin devlete karşı görev ve sorumlulukları farklıdır. Bu farklılık gayrimüslimlerin inanç, ibadet, eğitim, seyahat, ticaret gibi temel hak ve hürriyetlerden mahrum olması anlamını taşımaz. Nitekim bu dönemlerde gayrimüslimler inançlarından dolayı baskıya uğramamışlar, aksine, ibadetlerini serbestçe yerine getirmişlerdir. Eğitim kurumları da, Müslümanların eğitim kurumları gibi, vakıflara bağlı olarak faaliyet göstermiştir.

Tanzimat döneminde Osmanlı devlet yapısında değişiklikler yapılmıştır. Zaman içerisinde Müslüman ve gayrimüslimler arasındaki hukukî farklılık kalkmıştır. Aynı dönemde eğitim alanında reform yapılmıştır. Yeni eğitim sisteminin planlandığı komisyonlarda gayrimüslim üyeler de yer almıştır. Eğitim faaliyetleri daha önce sadece cemaat vakıflarına bağlı olarak yerine getirilirken, Tanzimat döneminde bu kurumların yanı sıra resmi devlet okulları (mektep) da kurulmuştur. Böylece eğitim alanında hem idare hem de anlayış olarak laik bir yapıya doğru adım atılmıştır. Eğitim teşkilatının kapsamlı olarak düzenlendiği 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde gayrimüslimlerin kendi cemaatleri için ayrıca özel okullar açmalarına izin verilmiştir. Yine bu yasal düzenleme ile ilkokulların her cemaat için ayrıca açılması ve programda yer alan din derslerinin de farklılıklara göre okutulması kararlaştırılmıştır. Orta dereceli okulların programlarında ise din dersleri dönem boyunca yer almamıştır.

Tanzimat'tan sonra da aynı uygulamalar devam etmiştir. Daha sonraki dönemlerde din eğitimi açısından dikkati çeken nokta, orta dereceli okul programlarına İslam din der-

* Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

sinin konulmuş olmasıdır. Bunun nedeni, devlet okullarında çok az sayıda gayrimüslim öğrencinin bulunmasıdır. İstatistikî veriler, gayrimüslimlerin devlet okulları yerine özel cemaat okullarını ya da Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa devletleri tarafından açılan yabancı okulları tercih ettiklerini göstermektedir. Az sayıdaki gayrimüslim öğrenci ise din dersinden muaf tutulmuştur.

Farklılık, insanların olduğu gibi toplumların da temel özelliklerindedir. Günümüzde, üzerinde durulan önemli kavramlardan birisi olan çokkültürlülük, ne kavram ne de gerçeklik olarak yeni değildir. Buna rağmen günümüzde iletişim, göç vs. gibi nedenlerle artan sosyal ilişkiler bu kavramı ön plana çıkartmıştır. Aynı toplum içerisinde yaşayan farklı dinlere sahip insanların din eğitiminin nasıl yapılması gerektiği, bu kavramla ilişkili olarak tartışılmaktadır. Makalede, çokkültürlü bir yapıya sahip Osmanlı Devleti içerisinde din eğitimine yaklaşımlar ortaya konulmaktadır. Bu amaçla öncelikle Osmanlı Devleti'nin İslam dışındaki diğer dinlere yaklaşımına yön veren dini ve tarihi dayanakları belirlenmiştir. Daha sonra da özellikle Tanzimat'tan sonraki dönemde açılan okullarda yer verilen din eğitimi ile İslam dışındaki dinlerin öğretimi için tanınan haklar konusuna temas edilmiştir.

Anahtar Kelimeler- Osmanlı Devleti, Tanzimat, Gayrimüslimler, Din eğitimi, Çokkültürlülük.

Giriş

Tarih boyunca hiçbir devletin idare ettiği toplumun tek bir kültüre sahip olduğunu iddia edebilmek mümkün değildir. Yoğunluğu şu veya bu derecede olabilecek farklı etnik köken ve inanca sahip insanların oluşturduğu toplum yapısı içerisinde, din eğitiminin “nasıl yapılacağı” meselesi üzerinde durmak kadar, “nasıl yapıldığı”nın tespiti de araştırılmaya değer bir konudur.

Artan iletişim ve ulaşım vasıtaları nedeni ile toplumların çok kültürlü yapısı, günümüz modern dünyasında geçmişten çok daha yoğun biçimde hissedilmektedir. Bu gerçeklik karşısında kültürün ana ve belirleyici unsuru olarak dinin öğrenilmesi ve yaşanması imkânı, birtakım sorunları da beraberinde getirmekte, özellikle yoğun göç alan toplumlarda çözülmesi gereken ciddi bir problem olarak ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle günümüzdeki din eğitimi çalışmaları içerisinde, farklı kültür ve inanç özelliklerine sahip toplumlarda din eğitiminin temellendirilmesi, planlanması ve uygulamaları hem ferdi tatminin hem de toplumsal barış ve düzenin sağlanması açısından, üzerinde durulan önemli konulardan birisini teşkil etmektedir. Ülkemizde son zamanlarda ilgi gören bu

konunun¹, güncel boyutu itibarıyla incelenmesi şüphesiz gereklidir; ancak günümüzde ortaya çıkmamış olan bu gerçekliğin tarihi boyutunun inceleme konusu yapılmasının da önem taşıdığı kanaatindeyiz. Tarihimiz açısından - diğer Türk devletleri ile birlikte - özellikle Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan farklı kültür ve inanç sahibi insanların din eğitimi ve genel eğitim alanında nasıl bir muamele ile karşılaştıkları, sahip oldukları haklar ve getirilen sınırlılıkların neler olduğu, bütün bu uygulamaların temelinde nasıl bir anlayış ve zihniyetin bulunduğu ortaya konulmasının, günümüz çok kültürlü toplumlarındaki din eğitimi çalışmalarına katkıda bulunacağını tahmin ediyoruz.

Farklılık, esas itibarıyla birey ve insan toplumlarının temel özellikleri arasında yer alır. Diğer varlıklar için farklılıktan söz edilebilirse de çeşitliliği, niteliği ve derinliği açısından insanlar için çok daha belirgindir. İnsanlar arasındaki düşünce, davranış, duygu, dil, kültür, ırk vs. gibi pek çok farklılık içerisinde en belirgin olanlarından birisi de din ve inançtır. Aynı inanca bağlı olanların da yine birtakım nedenlere bağlı olarak farklı anlayış ve uygulamalar biçiminde tezahür eden ekoller (mezhep/tarikat/sect) oluşturdukları da bir gerçektir. Şu halde farklı oluş, doğal ve önlenemez bir gerçekliktir. İnsanlar için bir üstünlük, zenginlik ve renklilik olarak kabul edilmesi gereken bu gerçeklik, aynı zamanda bireyler ve gruplar arasındaki çatışmaların da temel nedenlerinden birisi olmuştur.

Toplum içindeki farklılıklar günümüz bilim dünyasında daha çok çoğulluk-çoğulculuk kavramları ile ifade edilmektedir. Konumuzla ilgili olarak çoğulluk, değerler, kurallar, dünya görüşü ve inançlardaki çokluk ve çeşitlilik olarak tanımlanırken çoğulculuk (pluralism), bütün bu çeşitlilik ve farklılıkların saygı ile karşılanması ve meşrûyetinin tanınması olarak kabul edilmektedir. Ne farklılıkların göz ardı edilerek tek biçimliliği (uniformity) sağlamaya çalışmak ne de böyle bir gerçekliği yok farz etmek ya da umursamamak, farklılıklardan kaynaklanan problemlere çözüm getirmeyecektir. Nitekim günümüzde bu konuda yapılan çalışmalarda, çoğunluğun, kendi kültürünün devamını istemeye hakkı bulunmakla birlikte, diğerlerinin sahip oldukları farklılıklara saygı gösterilmesi, anlaşılması, yaşama hakkının verilmesi ve korunması gerekliliğine de vurgu yapılmaktadır.²

¹ Konu ile ilgili olarak yapılan çalışmalar için, bkz. Altaş (2003a ve 2003b); Kaymakcan & Oddbjörn (ed.) (2007); Yılmaz. (Ed. 2005).

² Bu konu ile ilgili kavram analizleri ve yaklaşımlar için, bkz. Skeie (2006: 135-153); Ziebertz (2006: 155-180).

Farklı oluşun doğal ve önlenemez olduğu gerçeğinden hareketle hiçbir toplumun gerçek anlamda homojen olamayacağı iddia etmek yanlış olmayacaktır (Parekh, 2002: 253). Öte yandan var olan farklılıkların çeşitliği, derinliği, tarihî arka planları ve birbirlerinden uzaklıkları itibarıyla aynı özelliklerde olmayacağı da açıktır. Mesela iki din arasındaki farklılık ile bu dinlerden birisinin içerisinde doğan iki mezhebin farklılık derecesi aynı değildir. Bu durumda, toplumsal farklılıkların benzeşme ve birbirinden uzaklıklarını tanımlamada kullanılan homojen ve heterojen kavramlarını da bu gerçeğe göre düşünmek gerekir. Homojenlik ve heterojenlik bağlama göre yapılan algı, yargı ve değerlendirmelerle şekillenmektedir. Buna göre, bir toplumun kendi yapısı ve tarihî sürecinde çıkmış olan kültürel-dini farklılıklar homojen, aralarında derin ayrılıklar taşıyanları ise heterojen yapılar olarak tanımlanabilir. Başka bir ifade ile aynı dinî kökten kaynaklanan mezhep veya tarikatların oluşturduğu farklılıkları homojen, aynı toplumdaki farklı dinleri veya etnik yapıları ise heterojen yapılar olarak tanımlayabiliriz.

Böyle bir tanımlama içinde Osmanlı toplumunun her iki özelliği de taşıyan bir yapıya sahip olduğunu görürüz. Bununla birlikte bu toplum yapısı, son dönemlere kadar ciddi bir problem doğurmamış, Osmanlı idaresinin hoşgörüsü ve tanıdığı haklarla, özellikle dini açıdan farklı grupların her biri ekonomik, sosyal ve dini hayatlarını normal sınırlarda yaşayabilecek haklara sahip olmuşlardır. Müslüman tebaa içinde ise genel olarak Sünnî inanç biçimi dışında kalan grupların kendilerini tanımlama ve inançlarını gerçekleştirme konularında belirli bir kısıtlamanın da söz konusu olduğu bilinmektedir.³ Çalışmamızı, Osmanlı toplumunda İslam içerisindeki farklılıkların eğitim imkânları konusunu başka bir

³ Daha çok Şiilikle ilgili birtakım çekincelerin son dönemlere kadar söz konusu edildiği bilinmektedir. Bu çekincenin ardında bizzat Şiiilik inancının kendisinden çok daha fazla, siyasi boyutunun da olduğu bir gerçek olarak kabul edilmelidir. Osmanlı Devleti'nin tarihî süreci içinde Sünniliği, İran'ın ise İslam dünyasındaki karşı kutup olarak Şiiliği temsil ettiği ve her iki devlet arasında siyasi bir rekabetin yaşandığı, bu sürecin XVI. asırdan itibaren giderek hızlandığı görülmektedir. Sünnilik-Şiiilik rekabeti veya her iki mezhep taraftarlarının çatışmalarının, Türk tarihi açısından, Selçuklu Devleti'nin kuruluş yıllarından itibaren söz konusu olduğu ve mezhep rekabeti görünümündeki bu olayların aslında siyasi amaçlı olan çekişmelerin dini gerekçesini oluşturduğu görülmektedir (Bkz. Kafesoğlu, 1977: 320). Dolayısıyla, Osmanlı Devleti'nde Şiiliğe olan karşıtlığın ya da soğukluğun ardında Safevîler ile olan siyasi rekabet vardır. Söz konusu soğukluğun son dönemlerde de devam ettiği görülmektedir. II. Abdülhamid dönemine ait bir belgede, 6. Ordu subaylarının yetiştirildiği Bağdat'taki askerî idadî ve rüştiye mektebi talebelerinin birçoğunun Şii oluşu karşısında "...bu ordunun ileride tamamen Şiiilik batıl akidesi ile bilinen zâbitân elinde kalacağı melhuz olduğuna ve bunun tehlikesine binaen şimdiden çaresine bakılması..." gerektiğinden söz edilerek Şehr-i Zor Sancı merkezi Süleymaniye'de askerî rüştiye açılıp buradan yetişen talebenin Bağdat Askerî İdadîsi'ne böylece sünnî zabıtların yetiştirilmesinin münasip olacağı belirtilmektedir (Bkz. BOA. Y. MTV., No: 65/92, 21 Muharrem 1310/2 Ağustos 1308, 15 Ağustos 1892).

çalışmada müstakil olarak ele almak üzere bir yana bırakarak, İslam dışındaki dinlerin eğitimi konusu ile sınırlıyoruz.

Osmanlı Devleti'nde, tebaanın taşıdığı farklılıklara hoşgörü ile yaklaşımın dinî-kültürel köklerine bakıldığında, hem millî hem de dinî açılardan intikal eden ve sürdürülen bir geleneğin var olduğu görülmektedir. Millî açıdan bakıldığında Türklerin, tarih boyunca sahip oldukları cihanşümûl (üniversal) devlet geleneğinin, farklı ırk ve inançlara mensup insanları bir arada tutabilme ve idare edebilme anlayışına dayandığı görülmektedir. Kanun (töre) çerçevesinde adaleti sağlama, insana saygı, farklı inançlara hoşgörü ve devleti temsil eden hükümdarın sorumluluklar taşıması anlayışına dayalı bu geleneğin köklerinde Türklerin inanç ve dünya görüşlerinin yattığı görülmektedir. Bu anlayışın sonucu olarak, egemenlik altına alınan insanlara büyük serbestlikler tanınarak, eski hayatlarını sürdürmelerine izin verilmiştir (Ögel, 1993: 31, 63; Kafesoğlu, 1977: 212-213, 218-219, 228; Günay, 1996: 193-194).

Konuya dinî açıdan bakıldığında Türklerde, hem İslam öncesi hem de sonrası dönemde benzer anlayışların sürdürüldüğü görülür (Kafesoğlu, 1977: 304, 306). Orhun kitabelerinde yer verilen idare anlayışının ilahî kökenleri bu gerçeği ortaya koyar (Tekin, 1988). İslam sonrasında ise Türk devlet geleneğinde var olan, farklılıklara karşı adaletli yaklaşım, İslam dininin bu konudaki esasları ile daha da güçlenerek sürdürülmüştür. İslam düşüncesinde, ister ırk isterse inanç açısından farklılıkların doğal olduğu ve bu farklılıklara saygı gösterilmesi gerektiği anlayışı vardır.⁴ Etnik kökenden kaynaklanan farklılıklarda, insanın iradesinin ötesinde Allah'ın, inanç farklılıklarında ise öncelikle insanın sorumluluk ve iradesinin belirleyici olduğu gerçeğinin öne çıkartılarak, bunlara saygılı olunması gerektiği vurgulanır. İnsanların inançlarını seçme, yaşama ve eğitimini yapabilme haklarını içeren bütün bu esasların, oluşturulan hukuk sistemi ve genel idareye yansıyan tarafı, hukukî temele dayalı hürriyetin tanınması biçiminde olmuştur. Doğal olarak, hukukî temele dayalı hürriyet sağlandıktan sonraki kısmı, siyasî otoritenin egemenlik hakkı olarak kabul etmek gerekir.

Çalışmamızda, farklı kültür ve inançlardan müteşekkil toplum yapısına sahip Osmanlı Devleti'nde, Tanzimat ve sonrası dönem ön planda olmak üzere, örgün

⁴ "Ey insanlar! Şüphe yok ki, biz sizi bir erkek ve bir dişinden yarattık ve birbirinizi tanımanız için sizi boylara ve kabilelere ayırdık. Allah katında en değerli olanınız, O'na karşı gelmekten en çok sakınanınızdır. Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, hakkıyla haberdâr olandır." Hucurat 49/13. "De ki: "En üstün delil yalnızca Allah'ındır. O, dileseydi elbette sizin hepinizi doğru yola iletirdi." En'am 6/149. "Doğru yolu göstermek Allah'a aittir. Yolun eğrisi de vardır. Allah dileseydi hepinizi doğru yola iletirdi." Nahl 16/9.

eğitim kurumlarında yapılan din eğitimi konusu ele alınacaktır. Tanzimat ve sonrası dönemin esas alınmasının nedeni, bu dönemin Osmanlı Devleti içinde geleneksel/klasik eğitim anlayış ve uygulamalarının bir yana bırakılarak, yeni bir anlayışla modern eğitimin temellerinin atıldığı ve ilk uygulamalarının gerçekleştiği dönem olmasıdır. Böyle bir anlayış içerisinde, özellikle farklı dinlere mensup vatandaşların din eğitimlerine verilen yerin ve bunun güvencesinin ne olduğu ya da daha genel bir yaklaşımla, çok kültürlü toplum yapısı içinde dinin, devletin resmi okullarında eğitim konusu yapılmasının teorik temellendirilmesi ve uygulama biçimlerinin ne olduğu araştırılmaya değer görülmüştür. Çalışmada, yukarıda sözünü ettiğimiz, günümüzde çok kültürlü toplumlarda en temel ve belirleyici farklılık nedenlerinden birisi olan din de dâhil farklılıklar karşısında nasıl bir tavır alınması gerektiği hususunda varılan nokta ile Osmanlı uygulamasının karşılaştırılmasına da imkân sağlanması hedeflenmektedir. Böyle bir karşılaştırmanın ardında, üstünlük, ilerilik, çağını aşmış olmanın ispatı çabasının ötesinde, günümüzde, özellikle geleneksel kültür yapısının dışında, çok dinli ve çok kültürlü özellik taşıyan Batı toplumları için ciddi bir problem halini alan din eğitimi teori ve uygulamaları için, uygulanmış bir modelin tanıtılması amacı yatmaktadır. Farklılığın tabii oluşu bilinen bir gerçektir. Tarih boyunca, farklılıklar karşısındaki tavır alışların çeşitli nedenlere bağlı olarak gerekçelendirilip, uygulamaya döküldüğünü biliyoruz. Her ne kadar çoğulluk, çoğulculuk, çok kültürlülük kavramları çağdaş ise de bizatihi olgunun kendisi, insanlık kadar eskidir ve günümüzün sorunu olarak da ortaya çıkmamıştır. Bu nedenle günümüz bilim terminolojisi ile tarihteki olayları tasvir etme çabamızın bir anakronizm olarak kabul edilmemesi gerektiği kanaatindeyiz.

A. Geleneksel Osmanlı Devlet Yapısı İçerisinde Gayrimüslimler

Osmanlı toplumundaki çok kültürlü yapının önemli bir parçasını, gayrimüslim tebaa oluşturmaktadır ki böyle bir farklılığın temelinde – ifadeden de açıkça anlaşıldığı üzere – din bulunmaktadır. Kaynağını İslam dini esaslarından alan bir hukuk yapısına sahip olan Osmanlı Devleti içerisinde gayrimüslimlerin statüsü zimmî olarak belirlenmiş, ayrıca din ve mezheplerine göre ayrı cemaatler olarak tanınmıştır. Bu isimlendirme ya da statü, söz konusu tanımın içerisine giren insanların “ikinci sınıf” ya da “asıl olmayan” zümre olarak kabul edilerek birtakım haklardan tamamen mahrum bırakılmaları sonucunu doğurmamıştır. Gayrimüslim vatandaşlar da diğer unsurlar gibi tebaanın içerisinde, fakat başka bir statüde yer alarak devletin sağladığı temel haklardan yararlanmışlardır (Akdağ,

1971: 39-42). Söz konusu temel haklar içerisinde inancını seçme, yaşama ve eğitim hakları da bulunmaktadır. Her cemaatin kendi kültürel yapısını muhafaza etmesi, o cemaatin doğal hakkı olarak kabul edilmiş olduğundan, cemaatler arasındaki geçişler - engelleme söz konusu olmaksızın - hoş karşılanmamıştır⁵ (Ergenç, 1999: 34). Bununla birlikte Tanzimat sonrası dönemde özellikle Hıristiyanlar arasında mezhep değiştirme hadiselerine önceye göre – misyonerlik faaliyetlerinin de etkisiyle – daha sık rastlanmasına rağmen, gerekli olmadıkça siyasi otorite bu olaylarla ilgilenmemiştir (Ortaylı, 1994: 486).

Osmanlı Devleti sınırları içinde yirmi farklı etnik gruba mensup gayrimüslim yaşıyordu (Ercan, 1999:199). Gayrimüslimlere genelde üst düzey idari görevler verilmemekle birlikte, devlet hizmetlerinde istihdamlarında bir sakınca görülmemiş; ayrıca çalışma, ikamet, seyahat, ibadet, inanç ve öğrenim haklarına kısıtlanmamıştır. Aile hukuku ile ilgili davalara kendi mahkemelerinde bakabilirler, dîni lider ve ruhanî meclislerini seçebilirlerdi⁶ (Güler, 1998: 155-175; Küçük, 1999: 209-210; Karataş, 2006: 267-284; Yazıcı, 2000: 522-536; Özcoşar, 2005: 200-202).

Gayrimüslimlerin, sahip oldukları statü içerisinde Müslüman tebaadan ayrıldıkları ya da farklılıklar taşıdıkları, bu duruma bağlı olarak birtakım sınırlamalarla karşılaştıkları da bilinmektedir. Temel hak ve hürriyetlerden mahrumiyeti ifade etmeyen bu sınırlılıkların anlaşılabilir ve kabul edilebilir olduğu düşüncesindeyiz. Bir yönüyle hâkimiyet ve üstünlük işareti olarak kabul edilebilecek bu uygulamaların, diğer yönüyle farklı inanç ve kültürlere mensup olan insanların, sahip oldukları özelliklerin vurgulanması, hatta korunmaya çalışılması anlamına geldiği ileri sürülebilir. Herhangi bir toplumun çoğunluğu tarafından kabul edilen kültürün korunması, sürekliliğinin sağlanmaya çalışılması, daha iyi olduğu kabul edilerek örnek gösterilmesi, diğer kültürlere de yaşama hakkı tanımak şartıyla günümüzde de kabul edilebilir ve anlaşılabilir bir yaklaşım tarzıdır. Diğer taraftan bütün bu anlayış ve uygulamaların söz konusu olduğu dönemleri, kendi tarihi süreci içerisinde ve diğer toplumlardaki anlayış ve uygulamaları

⁵ İhtida hareketlerine bakıldığında, gayrimüslim iken İslam'ı seçenlerin sayısının son derece düşük kaldığı görülmektedir. Bursa'da XV. asrın ortalarından XX. asrın başlarına kadar ihtida eden ve kayda geçen gayrimüslim sayısının 835 olduğu tespit edilmiştir (Bkz. Çetin, 1994: 14-15). Zorla ihtida gayretlerinin önüne geçmek için Müslüman olan gayrimüslimlerin sıkı bir soruşturmadan geçirilerek, kendi rızası ile olup olmadığının tespit edildiği görülmektedir (Bkz. Keleş, 2003-2004: 225). Bütün bunlar, gayrimüslimlerin, dinlerini seçme ve yaşama konusunda tam bir hürriyet içinde olduklarını göstermektedir.

⁶ Gayrimüslim tebaaya sağlanan haklar ve hoşgörü ile ilgili belgelerden bazıları Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından yayınlanmıştır (Bkz. Ekici, (ed.), 2006).

karşılaştırmalı olarak değerlendirmek gerekir. Bu dönemlerde hem Doğu hem de Batı'da toplum ve idare yapısında dinin belirleyici olduğu bilinmektedir. Söz konusu her iki dünyada din temelli farklılıklara yaklaşım tarzları karşılaştırıldığı Osmanlı Devleti içerisinde bu tür farklılıklara çok daha olumlu yaklaşıldığını iddia etmek yanlış değildir. Mesela bu dönemlerde Avrupa'da aynı dinin farklı mezhep mensuplarının ilişkileri ya da Yahudilere karşı tutumlar hatırlanmadığında bu iddianın haklılık payı da ortaya çıkacaktır.⁷

Tanzimat öncesi dönemde sadece gayrimüslimler için değil, aynı zamanda Müslümanlar için de geçerli olmak üzere, genel eğitim sisteminin sahip olduğu birtakım özellikler vardır. Bunlardan ilki, eğitim faaliyetlerinin dîni nitelikli oluşudur. Osmanlı Devletinde, Tanzimat'ın arifesinde açılan yeni kurumları - ki bunların tamamı askerî ve teknik eğitim kurumlarıdır - bir tarafa bırakırsak, klasik dönemde genel nitelikli örgün eğitim sıbyan mektepleri ile medreseler tarafından gerçekleştirilmekte, Enderun Mektebi ise çok daha sınırlı bir mevki taşımaktadır. İlk iki kurumun işleyişinde tamamen, sonuncusunda ise çok yoğun olarak dîni özelliklerin hâkim olduğu bilinmektedir.⁸

İkinci olarak örgün nitelikteki eğitim, toplumun ancak belirli bir kesimine ulaşabilmektedir. Osmanlı ülkesinde örgün eğitim kurumları olarak sıbyan mektepleri ile medreselerin önemli sayılara ulaştıkları bilinmektedir. Bununla birlikte, ilköğretimi kapsayan sıbyan mektebinden sonra orta ve yüksek öğretime karşılık gelen medreselere devam eden öğrenci sayısının, genel nüfusa oranla oldukça az olduğu da görülmektedir.⁹ Hatta sıbyan mekteplerine bile ye-

⁷ Osmanlı toplumunda farklı din ve ırklar karşısında gösterilen hoşgörü için bakınız (Ubucini, 1997: 87-88).

⁸ Ortaçağ'da Batı dünyasında eğitim anlayışının temelinde din bulunmaktadır (Bkz. Aytaç, 1992: 84-94; Küken, 2001: 75-82). Bu durum İslam dünyası için de geçerlidir. Ortaçağ'da kurulan ve Türkiye'de XX. yüzyılın başlarına kadar faaliyetlerini sürdüren medreselerin yanı sıra sıbyan mekteplerinin programlarında din bilimleri hâkim olmuştur. Enderun Mektebi'nde ise daha çok saray hizmetleri ve idarecilerin yetiştirilmesi de söz konusu olduğundan nispeten farklı bir program takip edilmiştir (Bkz. Makdisi, 2004; Kushner, 1987: 63; Akkutay, 1984; Zengin, 2004: 11-29).

⁹ Böyle bir karşılaştırma yapabilmek için nüfus bilgileri ile medrese talebelerine ait sayılara ihtiyaç bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'nde ilk ciddi nüfus sayımı II. Abdülhamid döneminde, 1885 yılında yapılmıştır. Yine aynı dönemde hazırlanan İlimiye Salnamesinden vilayetlerdeki medreselerle ilgili sayısal bilgilere ulaşmak mümkün olabilmektedir. Talebe sayısının, diğerlerine göre daha fazla olduğu h. 1321 (1903-1904) yılına ait Maarif Salnamesinde, vilayetlerdeki medreselerde öğrenim gören talebelerin sayısı yaklaşık 83.000 olarak tespit edilmektedir. Bu sayıya, 1884 yılında İstanbul medreselerinde kayıtlı olduğu belirlenen yaklaşık 20.000 talebe de ilave edilirse, bütün ülkedeki medrese talebesi sayısının 103.000 civarında olduğu görülecektir. 1905-1906 yıllarında yapılan nüfus sayımında ise ülkedeki Müslüman nüfus 15.500.000 civarındadır ki medrese talebelerinin genel Müslüman nüfusa oranının yaklaşık olarak % 00.7 olduğu anlaşılmaktadır. 1869 yılında İstanbul medreselerinde 5769 medrese talebesi bulunmaktadır. Buna karşılık şehrin o yıllara ait nüfusunun 600.000 civarında olduğu göz önüne alındığında, nüfus-talebe oranının başkent İstanbul'da bile % 10'a ancak ulaşabildiği görülmektedir (Bkz. Behar. (haz.), 1996: 37, 55; Zengin, 2003: 155-157).

terli rağbetin olmadığı, teşvik için ferman neşredildiği dahi bilinmektedir. Bu şartlarda, eğitimin gerçekleştirilmesinde yaygın ve informal eğitim unsurları devreye girmektedir.

Üçüncü olarak, eğitim faaliyetleri bizzat devlet eliyle değil vakıflar aracılığı ile gerçekleştirilmektedir. Vakıfların denetimi her ne kadar devlet tarafından yapılmakta ise de kuruluş ve işleyişinde, kişi ve cemaatler olmak üzere özel teşebbüsün girişimi asıl noktayı oluşturmaktadır.

Şu halde Tanzimat öncesi eğitim faaliyetlerinin dîni nitelikli, daha çok özel teşebbüs olarak kabul edilebilecek vakıflara bağlı örgün ve yaygın kurumlarda ya da informal ortamlarda gerçekleştirilme özelliklerine sahip olduğu görülmektedir. Bütün bu özellikler gayrimüslimler için de geçerlidir. Eğitim kurumları ibadethaneler etrafında açılmış olup, öğretim dîni niteliklidir. Bu kurumlar hayırseverler ve vakıflar tarafından finanse edilmektedir (Çetin, 1994: 26-27). Nihayet eğitim faaliyeti, örgün sayılabilecek bu kurumlardan ibaret kalmamış, informal unsurlar eğitimin diğer kısmını tamamlamıştır. Sonuç olarak Tanzimat öncesi dönem gayrimüslim din eğitiminin planlanması ve uygulanması, devletin sağladığı hak ve imkânlar çerçevesinde, tamamen ilgili cemaatin inisiyatifinde gerçekleştirilmiştir.

Tanzimat öncesi dönemde gayrimüslimlerin eğitim çalışmaları hakkında çok geniş bilgilere sahip değiliz. Mevcut bilgiler gayrimüslim tebaanın eğitim imkânlarına sahip olduğunu ve bu imkânların yukarıda sözünü ettiğimiz şartlar içerisinde gerçekleştirildiğini göstermektedir. Rumların İstanbul Fener'de Patrikhane nezaretinde faaliyet gösteren Yunanca, felsefe, ilahiyat ve riyaziyyat okutulan mekteplerine vilayetlerden de talebe kabul edilmiştir. Mezunları, din görevliliğinin yanı sıra bazı devlet hizmetlerinde de istihdam edilen bu mektebin mali giderleri Patrikhane ve Rum cemaati tarafından karşılanmaktaydı. Yine Rumlara ait 1844 yılında açılan Heybeliada Papaz Mektebi ile İstanbul Kuruçeşme'de diğer bir mektep faaliyet göstermiştir (Ergin, 1977: 739, 743-744, 745-748). Ermenî mekteplerinin sayı ve nitelik olarak ilerlemesi XVIII. asrın sonlarından itibaren gerçekleşmiş ise de bu tarihten önce de birçok Ermenî mektebi faaliyet göstermektedir. Kiliseler etrafında kurulan ve din adamları tarafından yürütülen bu mekteplerde Ermenîce, ilahiyat, yazı ve hesap öğretilmektedir. 1834 yılında Ermenî Patrikhanesi'nin tespitlerine göre, o tarihte Anadolu'nun muhtelif yerlerinde 120 mektep bulunmaktadır. Bunların dışında ayrıca yabancılar tarafından kurulan birçok mektep de faaliyet göstermektedir (Ergin, 1977: 750-753, 769 vd).

B. Tanzimat Döneminde Gayrimüslimler ve Din Eğitimi

Tanzimat dönemi, Osmanlı Devleti için diğer alanlarda olduğu gibi eğitim açısından da önemli bir dönüm noktasıdır. Yeni eğitim sisteminin kurulduğu bu dönemde, eğitim anlayışı konusunda da önemli değişimler gerçekleştirilmiştir. Öncelikle eğitim sistemi din merkezli olmaktan çıkmış, diğer taraftan eğitim hizmetlerinin altyapı ve organizasyonu vakıflar aracılığı ile gerçekleştirilen yapısından ayrılarak, doğrudan devletin sorumluluğu altına alınmıştır. Tanzimat ile birlikte başlayan eğitimin modernleştirilmesi çalışmaları sonraki dönemlerde de çizgisinden sapmadan devam ettirilmiştir. Bu anlayış çerçevesinde din öğretimi de yeni bir yapıya kavuşturulmuş, açılan yeni mekteplerde sadece İslam değil, tebaanın mensup oldukları din ve mezheplerin öğretimi de gerçekleştirilmiştir. Tanzimat ve sonrasında resmi okullarda din derslerine yer verilmesi, siyasî politikalara bağlı olarak, dönemlere göre farklılıklar taşır. Osmanlılık politikasının hâkim olduğu Tanzimat yıllarında sıbyan ve rüştiye mekteplerinde talebelerin mensup oldukları farklı dinlerin öğretimine yer verilirken, bu dersler rüştiye sonrasındaki öğretim basamaklarında yer almamıştır. Daha sonraki dönemlerde ise mekteplerde sadece İslam dininin öğretimi söz konusu olmuştur.¹⁰ Ancak hangi dönem söz konusu olursa olsun, özel mektepler ve mektep dışındaki yaygın eğitim ortamlarında gerçekleştirilen İslam dışındaki din ve mezheplerin öğretimine müdahale olmamıştır.

Tanzimat dönemi için henüz laik anlayıştan söz etmek mümkün değil ise de (Okumuş, 2005), laik anlayış içerisinde de yerini bulan din özgürlüğü, aslında Osmanlı Devleti'nin geleneksel idare, hukuk ve toplum anlayışı içerisinde zaten var olan bir husustur. Bu anlayış Tanzimat sonrasında da devam ettirilmiştir. Tanzimat döneminde yeniden yapılandırılan eğitim sisteminin planlanması çalışmalarına katılmalarının yanı sıra eğitim imkânlarından yararlanma konusunda da farklı din ve etnik kökene sahip tebaa arasında ayrımcılık yapılmamıştır. Dönemin başından itibaren eğitimin önemi ve halka ulaştırılması gerekliliğinin vurgulandığı belgelerde, vatandaşlar arasında farklılıklar söz konusu edilmeyecek "her sınıf tebaa"nın bu nimetten yararlanması eğitim çalışmalarının başlıca hedefi olarak zikredilmiştir. Yine eğitimle ilgili kurulan komisyonlarda gayrimüslim üyelere yer verildiği gibi, mektep programlarında yer verilen din derslerinde herkesin kendi dinini öğrenmesi sağlanmış; hatta mektebin bulunduğu

¹⁰ Tanzimat ve II. Abdülhamid dönemlerinde mekteplerde din dersleri hakkında bilgi için, bkz. Zengin (2003 ve 2004).

bölgeye göre kimi derslerin Türkçe dışındaki dillerde yapılmasına, ayrıca bu dillerin öğretiminin de yapılmasına imkân tanınmıştır (Akyıldız, 1993: 246). Dönem boyunca yapılan çalışmaların bütününe bakıldığında, eğitim politikasının Osmanlılık anlayışı çerçevesinde geliştiği ve vatandaşlık esasına dayalı bir Osmanlı milleti var etme çabasının olduğu görülmektedir (Kodaman, 1980: 44).

Tanzimat yıllarında gayrimüslimlerin eğitim hakları konusuna yer verilen önemli bir belge olarak Islahat Fermanı'ndan söz etmek gerekir. Ferman'da gayrimüslim ahalیه ait kilise, hastane gibi kurumların yanı sıra mekteplerin de tamir ve yeniden inşaları, hükümetten izin alınmak kaydıyla, dînî cemaat reisleri tarafından verilecek ruhsata bağlanmıştır. Ferman'da her bir cemaatin marif, hiref (meslek) ve sanayiye dair kendilerine ait mektepler açma haklarının olduğu belirtilerek, dînî amaçlı mekteplerin açılması ve faaliyetleri, tamamen ilgili cemaatin ruhanî liderlerinin inisiyatifine bırakılmıştır. Genel ya da meslekî eğitimle ilgili olarak açılacakların ise program ve öğretim kadrosu Padişah tarafından belirlenecek, Müslüman ve gayrimüslim üyelerden oluşan karma/muhtelit bir meclis tarafından denetleneceği belirtilmiştir. Yine Ferman'da, eğitimle ilgili olarak resmi mekteplere, gerekli şartları taşıyan bütün tebaa çocuklarının girmesinde bir sakınca olmadığı belirtilerek, askerî ve sivil mekteplere gayrimüslim talebelerin de kabul edileceği bildirilmektedir.¹¹

Ferman'da yer verilen, dini nitelikli mekteplerin açılması, program ve öğretmenlerin belirlenmesi, kilise, hastane vb. kurumların oluşturulması gibi hususlar, belirli kurallar dâhilinde, daha önceki dönemlerde de söz konusudur. Buna karşılık, gayrimüslimlerin genel ve mesleki eğitime yönelik mektepler açabilmeleri ve devlet tarafından açılan askerî ve sivil mekteplere girebilmelerine imkân sağlanması konuları ise yenilik olarak kabul edilmelidir. Ancak şu hususu da önemle belirtmek gerekir ki söz konusu durum, Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan, hatta yeni eğitim çalışmalarında ciddi çalışmaların başlatıldığı 1846'dan sonra ortaya çıkmıştır. Bu tarihin öncesinde Müslüman ve gayrimüslim eğitim kurumları geleneksel olan tarzlarını sürdürmektedir. Bu dönemde eğitimin mevcut yapısı içerisinde oluşan eğitim kurumlarına farklı cemaat mensuplarının kabul edilmesi, hem Müslüman hem de gayrimüslimler için söz konusu olmadığı gibi böyle bir talep ve onay da söz konusu değildir. Talebeler arasında din farkı gözetmeksizin karma/muhtelit eğitim, ancak yeni oluşturul-

¹¹ Fermanın tam metni için, bkz. Karal (1988a: 258-264); Kili/Gözübüyük (1985: 14-18).

lan resmi eğitim kurumları için söz konusu olmuştur ki bu tarz uygulamaya, Ferman'ın yayınlandığı tarihten çok önce, henüz Tanzimat döneminin başlarında zaten geçilmiştir.¹²

Tanzimat'ın ilanından sonra eğitim çalışmalarının ancak 1846'dan sonra ciddi biçimde ele alındığı ve Ferman'ın hazırlandığı tarihle, yeni eğitim çalışmalarının başladığı tarih arasındaki nihayet 10 yıllık bir zamanın geçtiği göz önüne alındığında, yeni gelişen eğitim çalışmalarında gayrimüslimlerin durumu ve hakları konusunun ele alınarak gerekli düzenlemenin geciktirilmeden yapıldığı görülmektedir. Dönem boyunca devam eden çalışmalarda da Ferman'da yer verilen esaslar göz önünde tutulmuştur.

Maarif-i Umumiye Nezareti'nin 1857 yılında teşkilinden sonra, Nezaret'in görevlerinin belirtildiği belgede mektepler sıbyan, rüştiye ve bunların dışında kalanlar (mekâtib-i fûnûn-ı mütenevvia) olarak üç kısma ayrılarak, sıbyan mekteplerinde “yazı okumak ve her sınıf tebaanın akaid-i diniye ve mezhebiyeleri” öğretileceğinden muhtelit olmayacağı, rüştiye ve diğer mekteplerin ise - din derslerine yer verilmeyeceği için - karma/muhtelit olacağı belirtilmektedir. Talebeleri karma olan rüştiyeler ve diğer mekteplerle ilgili düzenlemeleri yapmaya yardımcı olmak üzere mevcut Meclis-i Maarif-i Umumi dışında ayrıca, Müslüman ve farklı gayrimüslim cemaatlerinin üyelerinden oluşan bir Meclis-i Muhtelit de kurulmuştur. Belgede sözü edilen görevler arasında önemli olan diğer bir husus da sıbyan mektepleri dışındaki mekteplerde yer verilen derslerin tamamen Türkçe olarak okutulacak olmasıdır.¹³ Bütün bunlardan, sıbyan mekteplerinin öğretim dili ve programının, her cemaatin kendi dili ve dinine göre şekilleneceği anlaşılmaktadır (Akyıldız, 1993: 247).

1863 yılına gelindiğinde, kurulan bu karma meclisin yeterince verimli olmaması yüzünden yeni bir düzenleme yapılmıştır. Buna göre Meclis-i Maarif-i Umumiye içinde biri Mekâtib-i Sıbyan-ı Müslime diğeri Mekâtib-i Rüştiye ve Âliye olmak üzere iki komisyon kurulmuştur. İkinci komisyonun üyeleri arasında Rum, Ermeni ve Katoliklerden ikişer, Yahudi ve Protestanlardan ise birer temsilci yanı sıra, yine gayrimüslim bir kâtip üye bulunacaktır (Berker, 1945: 45-46, 48-49; Mahmut Cevad, 2002: 69-72). Yapılan düzenlemenin öncekinden farklı olan tarafı, komisyon üyelerinin hangi cemaatlardan oluşacağı ve sayısında belirginliğin sağlanmış olmasıdır.

¹² Mesela 1840 yılında Tıp Mektebi'ne gayrimüslim talebeler kabul edilmektedir (Bkz. Ergin, 1977: 726).

¹³ 20 Şevval 1273 (13 Haziran 1857) tarihli bu belge için, bkz. Berker, 1945: 46-47.

Tanzimat döneminde eğitimle ilgili önemli bir çalışma olan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde, ilköğretim basamağında yer verilen sıbyan ve rüştiye mekteplerinin kuruluş ve programlarında din unsuruna yer verilmiştir. Söz konusu nizamnamenin hazırlanmasında 1856 tarihli Islahat Fermanı'nın ilgili kısımlarına dayanan Fransa'nın, 22 Şubat 1867 tarihinde Osmanlı hükümetine verdiği notanın etkisi muhakkaktır (Karal, 1988b: 200; Kodaman, 1980: 48-50). Bu durumda, nizamnamede gayrimüslimlerin hem genel hem de din eğitimi konusunda yer verilen düzenlemelerin, Islahat Fermanı ve Fransa'nın notasında ileri sürülen esaslara göre belirlendiği anlaşılmaktadır.

Nizamnamede, kız ve erkek sıbyan mekteplerinin Müslüman ve gayrimüslim tebaa için ayrı ayrı kurulması, inşa, tamir ve öğretmenlerin maaşları gibi masraflarının ilgili cemaatler tarafından karşılanması öngörülmektedir.¹⁴ Ayrıca programda yer verilen din derslerinde, her cemaatin ruhani reisleri tarafından belirlenecek esaslara göre, kendi dinlerinin öğretimine yer verileceği belirtilmiştir. Hatta bunun da ötesinde Muhtasar Tarih-i Osmânî, Muhtasar Coğrafya ve Mâlûmât-ı Nafia derslerinin de gayrimüslimlerin kendi lisanları ile okutulacağı belirtilmektedir.¹⁵

Aslında bu düzenlemenin, sıbyan mektepleri konusunda, eski uygulamadan çok da farklı olmadığı görülmektedir. Çünkü önceki dönemde sıbyan mektepleri zaten her cemaate göre ayrı ayrı açılmakta ve cemaatler kendi dil ve dinleri ile öğretimi sürdürmektedir. Nitekim yukarıda sözünü ettiğimiz Maarif Nezareti'nin görevlerinin belirtildiği belgede de bu durum muhafaza edilmiştir. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile din öğretimindeki durum aynen korunmuş, dil konusunda ise programda yer verilen iki dersi (yazı talimi ve muhtasar fenn-i hesap) Türkçe, diğerlerini ise yine kendi dillerinde okumalarına izin verilmiştir. Öğretimin sonraki basamaklarının tamamen Türkçe olduğu dikkate alındığında, yetersiz Türkçe öğretimi sonucunda bu mekteplerdeki öğrencilerin başarısının olumsuz yönde etkileneceğini tahmin etmek zor olmayacaktır. Böyle bir uygulama ile gayrimüslim çocuklarının resmi mekteplere gitmemesinin adeta sağlandığı, buna yol açıldığı anlaşılmaktadır ki, ileride de temas edeceğimiz üzere

¹⁴ Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, mad. 3-4, 15.

¹⁵ Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, mad. 6. Programda din dersi için yapılan açıklamada “Sunûf-ı gayrimüslime etfaline kendi usûl-i diniyeleri tedris olunacaktır. Ve işbu usul-i diniye tedrisleri rüesâ-yı ruhaniye marifetleriyle bi't-tayin tedris kılınacaktır” ifadesine yer verilmiştir. Söz konusu üç dersin öğretim dili ile ilgili olarak ise şu açıklama bulunmaktadır : “İşbu dersler sunûf-ı gayrimüslimeye kendi lisanları üzere okutturulacaktır”.

netice de öyle olmuştur.

Nizamnameye göre sıbyan mektepleri gibi rüştiyeler de belirli bir nüfus yoğunluğunun bulunması kaydıyla, Müslüman ve gayrimüslimleri için ayrı ayrı açılabilir, din dersleri yine kendi ruhanî reisleri aracılığı ile ve kendi dinleri üzere okutulacaktır. Ayrıca programda, mektebin bulunduğu yerde çoğunlukla kullanılan lisanın öğretimi de sağlanacaktır.¹⁶ Bu karar, Maarif Nezareti'nin görevlerinin belirlendiği belge ile karşılaştırıldığında, din öğretimi açısından önemli farklılığın olduğu, burada rüştiyelerin muhtelit olduğu belirtildiği halde, nizamnamede nüfus yoğunluğuna göre ayrı olacağı belirtilmiş ve her cemaatin dini de öğretim konusu edilmiştir. Yine, önceki kararda, rüştiyeler ve daha sonraki öğretim basamaklarında öğretimin tamamen Türkçe olacağı belirtilmiş iken Nizamname'de Türkçe dışında, mahalli dillerin öğretimine de yer verileceği belirtilmiştir.

Nizamnameye göre orta ve yüksek öğretim kurumlarında öğretim din farkı gözetilmeksizin karma/muhtelit olacağından programda din derslerine yer verilmemiştir.¹⁷ Ayrıca bütün okullardaki tatil günleri, her dinin kendi kutsal günleri dikkate alınarak belirlenmiştir.¹⁸

Nizamnamede, öğretmen yetiştiren kurumların yapısı belirlenirken gayrimüslimler için ayrı kısımlar da söz konusu edilmiş, Darülmuallimin (Erkek Öğretmen Okulu)'in Rüştiye Şubesi'nde gayrimüslim rüştiyeleri için öğretmen yetiştiren ayrı bir kısma yer verilmiştir. Burada her cemaatin kendi lisanı müstakil bir ders olarak okutulacağı gibi ayrıca tarih-i umumi ve defter tutmak usulü gibi dersler de kendi dillerinde okutulacaktır.¹⁹ Benzer şekilde, Darülmuallimat (Kız Öğretmen Okulu)'ın Sıbyan ve Rüştiye Şubelerinin her birinde de gayrimüslimler için kısımlar bulunacak ve bu kısımların programında yer verilen din dersleri ruhani reisleri aracılığı ile belirlenecektir.²⁰ Programda yer alan derslerin kenarında bulunan "Her cemaatin kendi lisanı üzere tedris olunacaktır..." ifadesine bakıldığında, bu kısımdaki öğretimin Türkçe olmayacağı anlaşılmaktadır.

Nizamnamede, gayrimüslim azınlık ve yabancı mekteplerinin açılmasına üç şart dâhilinde izin verilmiştir: Muallimlerinin ellerinde Maarif Nezareti veya

¹⁶ Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, mad. 23, 27, 29.

¹⁷ Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, mad. 33, 38, 46.

¹⁸ Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, mad. 8, 25, 32, 40, 48.

¹⁹ Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, mad. 53-54.

²⁰ Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, mad. 68-70.

mahalli maarif idareleri tarafından onaylanmış şahadetnamelerin bulunması, edeb ve politikaya aykırı ders okutturulmamak için ders programı ve kitapların Maarif Nezareti veya mahalli maarif idareleri tarafından onaylanması, mekteplerin açılabilmesi için İstanbul'da Nezaret, taşrada ise mahalli maarif idareleri ve vali tarafından izin verilmiş olması.²¹ İleri sürülen şartlara bakıldığında mekteplerin açılmasının engellenmesi amacının değil, haklı olarak denetleme ve kontrol amacının gözetildiği açıkça anlaşılmaktadır.

Nizamnamede ayrıca, merkezde ve taşrada oluşturulan eğitim kurullarında da gayrimüslim üyelere yer verilmiştir.²² Yine Osmanlı tebaası olup hususi mekteplerde - ki yabancı ve azınlık mektepleri bu kapsama girmektedir - tahsilini tamamlayanlar resmî mekteplerdeki mezuniyet imtihanlarına girebileceklerdir. Yabancı uyruklular da, resmî görevlerde istihdam hakkı olmamak üzere, bu imtihanlara girebileceklerdir.²³

Nizamnamede, umumi mekteplerde muallim olabilmek için Osmanlı tebaası olma şartının bulunması, gayrimüslim tebaanın da bu mekteplerde görev alma hakkının bulunduğunu göstermektedir.²⁴

Her cemaatin/milletin kendi kültürünün korunmasını hedefleyen geleneksel anlayışa rağmen, son dönemlerde ortaya çıkan, aslında din söz konusu edilerek adeta zorla ortaya çıkarılan veya öyle gösterilen din çatışmalarının doğmasında XIX. asırdan itibaren artan Batı müdahalesinin tesiri muhakkaktır. Batılıların, gayrimüslimlere din özgürlüğü tanınması yönündeki talepleri, aslında Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale için ileri sürdükleri bir bahaneden başka bir şey olmamıştır. Nitekim 1856 tarihli Islahat Fermanı'nın hazırlanmasına müdahil olan Avrupa devletleri tatmin olmadığı gibi Ferman'ı istediği şekle sokmak isteyen İngiliz elçisi Canning, din özgürlüğünün tam olarak sağlanmadığını ileri sürüyordu. "Bu elçinin anladığı din özgürlüğü, Protestan misyonerlerine tam bir serbestlik içinde Ortodoks ve Katolik Hıristiyanlarla Müslümanlardan mümin çalmak özgürlüğü idi" (Küçük, 1999: 209-214). Tanzimat sonrası gayrimüslim tebaa merkezli kültürel-dini hak arama hareketleri, bu iddiaları ileri sürmekle birlikte, gerçekte, Batılı devletlerin siyasi-ekonomik merkezli asıl hedeflerinin

²¹ Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, mad. 129.

²² Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, mad. 132, 133, 136, 138, 143.

²³ Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, mad. 174, 175.

²⁴ Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, mad. 178.

tahakkukunda bir araç ve istismar vasıtası olmaktan öteye gitmemiştir.²⁵ Bütün bunlara rağmen Osmanlı Devleti, hâkim olduğu tebaanın bütününe adaletle yaklaşmayı ve temel haklarından mahrum bırakmamayı ilke olarak benimsemiş, Tanzimat döneminde başlatılan eğitimde modernleşme çalışmaları içerisinde de bu ilkeye bağlı kalmıştır.

C. Tanzimat Sonrasında Gayrimüslimler ve Din Eğitimi

Tanzimat sonrasında II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemlerinde devlet tarafından açılan mekteplerde sadece İslam din derslerine yer verilmiştir. Böyle bir uygulamaya yer verilmesinin nedenlerinin tespit edilmesi gerekir. Bu sebeplerin başında öncelikle eğitim politikasının değişmesi zikredilmelidir. Mevcut politikanın değişmesinde siyasî gelişmelerin önemli payı bulunmaktadır. Tanzimat yıllarında, Rumeli'deki bağımsızlık hareketlerinin sürmesi, devleti ayakta tutacağı düşünülen Osmanlılık siyasetinin yararının olmadığını göstermiştir.

Diğer taraftan gayrimüslimlerin resmî mektepler yerine kendi kurdukları mektepleri tercih etmeleri (Kodaman, 1980: 178-179; Açıkse, 2003: 105; Yolalıcı, 1994: 465),²⁶ II. Abdülhamid döneminde mektep programlarının yeniden düzenlenmesi sırasında İslam din derslerine yer verilmesi uygulamasına neden olmuştur. Geçekten de bu dönemde faaliyet gösteren resmî ve özel eğitim kurumlarının sayıları ve talebe özellikleri incelendiğinde gayrimüslimlerin, resmî mektepler yerine kendi özel mekteplerine yöneldikleri çok açık biçimde görülmektedir. 1895-1896 öğretim yılında İstanbul'daki üç resmî idadide öğrenim gören 654 talebenin 57 tanesi gayrimüslimdir. Buna karşılık 17 gayrimüslim idadi mektebinde 2.322 talebe bulunmaktadır. Yine İstanbul'daki toplam 30 resmî rüştiye mektebinde 4.503 talebe öğrenim görürken, farklı cemaatlere ait toplam 101 gayrimüslim rüştiyesinde 13.025 talebe öğrenim görmektedir. Taşrada da durum farklı değildir. Vilayetlerdeki 19 yatılı idadideki 992 talebeden 116'sı, 35 gündüzlü idadideki 3.266 talebeden ise sadece 189'u gayrimüslimdir.²⁷ 1897

²⁵ Ne yazık ki birbirleri ile çekişen bazı Osmanlı devlet adamları da bu istismara zemin hazırlamışlardır (Bkz. Akyıldız, 1993: 299).

²⁶ Osmanlı tebaası gayrimüslimler bir yana, ecnebi çocuklarının bile resmi mekteplere gelmesini engelleyen herhangi bir kayıt bulunmamakta; aksine, bunun sakıncasının olmadığı belirtilmektedir. Maarif Nezareti'nin, ecnebi çocuklarının idadilere gelip gelemeyeceği hususundaki tezkeresi Meclis-i Mahsus-ı Vükela'da incelenerek, sakıncasının olmadığına karar verilmiştir (Bkz. Mekâtib-i İdadiyeye Teb'a-i Ecnebiye Evladından Şakird Kabulü Hakkında İrade, 15 Rebiülevvel 1305/18 Teşrinisani 1303 (30 Kasım 1887), Düstur (5), Birinci Tertip, s. 949-950).

²⁷ Bkz. Maarif-i Umumiye Nezareti İdaresinde Bulunan Mekâtib-i İptidaiye, Rüştiye, İdadiye, Âliye ile Mekâtib-i Hususiye ve Ecnebiye'nin Dersaadet'te Tahriri İcra Kılınan ve Taşrada Mevcut Bulunan Kütüphanelerin İstatistiği, 1311-1312 (1895-1896) Sene-i Dersiyeye Maliyesine Mahsustur. (1318: 7-8, 22, 25-27).

yılına ait diğer bir istatistik çalışması benzer sonuçları vermektedir. Ülkedeki bütün resmî iptidai, rüştiye ve idadi mekteplerinde öğrenim gören 891.809 talebeden gayrimüslim olanların sayısı sadece 607 olarak belirlenmiştir (Güran, 1997: 107). Aynı durum II. Meşrutiyet yıllarında da geçerlidir. 1908-1909 yıllarında orta ve yüksek dereceli mektepler göz önüne alındığında İstanbul'da 51 resmî mektepte 13.467 talebe öğrenim görürken, gayrimüslimlere ait 73 mektepte öğrenim gören talebe sayısı 20.785 olarak tespit edilmektedir. Taşrada ise aynı derecelerde 238 resmî mektepte 17.335 talebe öğrenim görürken, gayrimüslimlere ait 459 mektepte 60.841 talebe öğrenim görmektedir.²⁸

Gayrimüslim vatandaşların resmî mekteplere gelmemelerinin sebebini, sadece bu mekteplerde kendi dinlerine ait derslerin olmaması ile izah edebilmek mümkün görünmemektedir. Bu uygulamanın belirli oranda payının olduğu ileri sürülebilir; ancak asıl nedenin bu insanların resmî mekteplere gelmek istememeleri olduğunu iddia etmek yanlış olmamalıdır (Akyüz, 1992: 108-110). Nitekim İslahat Fermanı içerisinde, her cemaatin kendi mektebini açma hakkına sahip olması gerektiği esasının yer aldığı ve bu esasın gayrimüslim halkın temel haklarının sağlanması adına belirlendiği/talep edildiği bilinmektedir. Yine, Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde yer alan hususi mekteplerin açılmasına imkân tanıyan maddenin sağladığı haktan asıl yararlanan; hatta çoğu zaman bu maddede yer alan hükümlere uymaya bile gerek görmeyenlerin, azınlıklar ve özellikle de yabancılar olduğu bilinmektedir. Bütün bunlar, şu veya bu sebeplerden ötürü gayrimüslimlerin resmî mekteplere rağbet etmediğini, bu mekteplerin zaman içerisinde neredeyse sadece Müslüman tebaanın çocuklarının devam ettiği mektepler haline geldiğini göstermektedir. Sonuç olarak, dönemin devlet politikası, mevcut gerçekler karşısında bu defa İslam inancı etrafında tebaanın birleştirilmesi amacına yönelmiş ve bu amaç doğal olarak eğitim sistemine de yansımıştır (Krş. Fortna, 2002: 217-218). Böyle bir anlayışın neticesinde İslam din derslerine bütün mekteplerde, öğretim süresi artırılarak yer verilmiş ve zaten az sayıda bulunan gayrimüslim talebeler de bu derslerden muaf tutulmuşlardır.²⁹

Diğer taraftan II. Abdülhamid döneminde, azınlık ve yabancı mekteplerine-

²⁸ Bkz. Dersaadet ve Vilâyâtta Kâin Mekâtib-i Resmîye ve Hususiye ve Dersaadet'te Bulunan Medâris-i İslamiye ve Kütüphanelere Dair İstatistik Mecmuası (1323-1324 ve Kısmen 1325-1326 Ders Yılları). (1327: 26-27).

²⁹ Bu konuda açık bir hükme rastlanmamakla birlikte, idadi mektepleri için 1310(1894-1895) yılında hazırlanan programda, Ulum-ı Diniye dersinin içeriği belirtilirken "Talebe-i müslimeye mahsus olup..." ifadesine bakılarak, böyle bir sonuca ulaşmak mümkündür. Bkz. Vilâyât-ı Şahane'de Bulunan Leyli ve Nehari Mekâtib-i İdadiyeye Mahsus Olarak Bu Kere Maarif Nezaretince Ta'dilen Kaleme Alınan Ders Programları. (1310: 14).

karşı olumsuz bir tutumun geliştiği görülmektedir. Özellikle yabancı mekteplerinin misyonerlik faaliyetleri ve bununla bağlantılı olarak azınlıkların siyasi ayrılığa yönlendirilmesi, devletin bu kurumlara şüphe ile bakarak mesafeli durmasına; hatta karşı tavır almasına neden olmuştur.³⁰ Böyle bir tavır alışı, siyasi sürece bağlı olarak geliştiği çok açıktır. Tanzimat dönemindeki yaklaşım ve uygulamaların yanında, II. Abdülhamid döneminin başında ilan edilen Kanun-ı Esasi'de din eğitimi konusunda yer verilen esaslar da devletin gayrimüslim tebaanın eğitim hakları konusunda önyargılı ve olumsuz bir yaklaşım içinde olmadığını açıkça göstermektedir.³¹ Ancak iyi niyetli yaklaşımların olumsuz neticelerinin ortaya çıkmış olması, yetkilileri daha dikkatli ve tedbirli olmaya, yasal süreci daha etkili biçimde uygulamaya sevk etmiştir ki bunu doğal ve haklı bir tepki olarak kabul etmek gerekir. Bunun dışında Osmanlı devlet adamları baskıcı, yasaklayıcı ya da mevcut kanunların dışına çıkmak gibi bir amaç taşımamışlardır.

II. Abdülhamid döneminde mekteplerde sadece İslam din derslerine yer verilmesine karşılık, din derslerinin mektep programlarından tamamen kaldırılması veya gayrimüslim tebaanın mensup oldukları dinlerin de programa alınarak, herkesin kendi dinini öğrenmesine imkân tanınması gerektiği fikirleri de ileri sürülmüştür. Mesela Şakir Paşa, Vilâyât-ı Sitte³²'de eğitim faaliyetlerini inceleyerek, yapılması gerekli düzenlemeler hakkında görüşlerini belirttiği raporunda³³, ilköğretim kurumları olan iptidailerin aynı dilde eğitim yapılan ve din derslerine yer verilmeyen bir yapıya kavuşturularak, Müslüman ve gayrimüslim bütün çocukların aynı mektepte birlikte (karma/muhtelit) eğitim görmelerinin gerekli olduğunu ileri sürmektedir. Farklı dîni ve etnik unsurlara (anâsır-ı muhtelif) sahip devletlerin eğitimde dil birliğini sağlamalarının önemli olduğunu vurgulayan Şakir Paşa'ya göre, farklı dîni ve etnik kökenlere mensup olsalar bile, çocukların küçük yaşlardan itibaren aynı dilde eğitim almaları, aralarındaki farklılıkların derinleşmesini önleyecektir. Diğer taraftan, farklılık nedeni

³⁰ Bu konuda geniş bilgi için, bkz. Zengin (2007).

³¹ 1876 yılında ilan edilen Kanun-ı Esasi'nin 15. maddesinde "Emr-i tedaris serbesttir. Muayyen olan kanuna tebaiyet şartıyla her Osmanlı umumi ve hususi tedrise mezundur", 16. maddesinde ise "Bilcümle mektepler Devlet'in taht-ı nezaretindedir. Teb'a-i Osmaniyenin terbiyesi bir siyâk-ı itihad ve intizam üzere olmak için iktiza eden esbaba teşebbüs olunacak ve milel-i muhtelifenin umûr-ı itikadiyelerine müteallık olan usul-i talimiyeye halel getirilmeyecektir" hükümlerine yer verilmiştir (Bkz. Kili & Gözübüyük, 985: 32).

³² Erzurum, Harput, Diyarbakır, Sivas, Bitlis, Van vilayetleri.

³³ BOA., Y. EE., No: 131/21.

olan dinlerin, mektepte değil mektep dışında köy imam ve papazları tarafından öğretilmesi gerektiğini ileri süren Şakir Paşa'ya göre, mektep programlarında sadece resmi dil olan Türkçe ve Aritmetik derslerine yer verilmesi yeterli olacaktır. Neticede, bütün çocukların aynı mekteplerde birlikte eğitim görmeleri, Osmanlı vatandaşı olmak ve aynı vatana sahip olmak fikirleri etrafında birleşmelerini sağlayacağı gibi, bunun yanı sıra gayrimüslim ailelerin, siyasi emeller taşıyan özel mekteplere yönelmelerine ve fikirlerinin zehirlenmesine de engel olacaktır. Ayrıca, devletin her cemaat için ayrı mektep inşası veya toplanan vergilerden pay ayırmasına gerek olmayacağından, maddi yönden de tasarruf sağlanmış olacaktır. Raporunda konuyla ilgili olarak şu ifadelerle yer verilmektedir:

"Hal-i sibâvette bir mektepte aynı lisan tahsiliyle tevağğul eden etfal arasında cinsiyet ve milliyet mukteziyatı olan beynünet, gereği gibi taklil-i şiddet edeceği cihetle, kurâ mekâtib-i iptidaisine milel-i gayrimüslimeden verilecek etfal, mekasıd-ı siyasiyeye mebni tesis olunan milli mekâtibde olduğu vehile fikren zehirlenmiş olmaktan masun olarak, vatan-ı müşterek hizmetinde ve Osmanlılık fikrinde büyüyeceği derkâr olduğundan, fikirleri bozulmuş Ermenilerin etfalini bu mekteplere vermeye pek de yanaşmamaları vârid ise de mektepler muhtelit olmak esası üzerine teşkil olunur ve umur-ı diniyye tahsilatı her karye imam veya papazlarına bırakılıp mekatib-i iptidaiye tahsilatı yalnız hükümet lisanı olan lisan-ı Osmaniye ve Hesap'tan Amal-i Erbaa'ya hasredilirse vakten minelevkat etfal-i gayrimüslimenin mekâtib-i mezkûreye alıncakları ağıleb-i ihtimalattan olup bilfarz ve 'ttakdir etfal-i mezkûre bazı efsar-ı fasideye mebni mekatib-i mezkûreye girmekten istinkaf eyledikleri takdirde saltanat-ı seniyyenin maarif-i umumiye tesisine ve halktan maarif hissesi istifa etmesinden maksadı lisan-ı resmî olan lisan-ı Osmaniye tamim etmek maddesi olup bunun için herkese açık mekatib-i iptidaiye teşkil ve tesis etmekle teb'asının her sınıfına karşı vazife-i hükümrânîsini ifa etmiş olacağından milel-i gayrimüslimenin maarif ianesinden başkaca hisse ifrazı talebine artık salahiyetleri kalmayacağı derkârdır".

Raporunda idadilerdeki eğitime de temas eden Şakir Paşa, bu mekteplerde İslam dışındaki dinlerin din derslerine yer verilmemesi yüzünden gayrimüslimlerin çocuklarını bu mekteplere göndermedikleri gibi eğitim için toplanan vergilerden kendi hususi mekteplerine yardımda bulunulmasını istediklerini, bu hali ile idadilerin kuruluş amacını yerine getiremediğini ifade etmektedir:

"...mekâtib-i mezkûre programında ulûm-ı diniyye dersleri dahil olup teb'a-i gayrimüslime edyânına dair programa bir şey idhal edilmemesi bulunmak vesi-

lesiyle müle-i gayrimüslime etfali mekâtib-i mezkûreye râğbet etmeyerek hisse-i maarif ianesinden hususi mekteplerine iane istidasını.....eylemekten hâli kal-madıklarından mekâtib-i mezkûrenin tesisinden bu cihetle dahi istifade edile-mediği meydandadır”.

Açıkça belirtmemekle birlikte, iptidaîler için ileri sürdüğü fikirlerine bakıla-rak Şakir Paşa'nın, idadî programlarından da din derslerinin çıkartılması gö-rüşünde olduğu ileri sürülebilir. Şakir Paşa'nın ileri sürdüğü fikirler Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde yer alan esaslardan önemli farklılıklar taşımakta, din derslerinin bütünüyle mekteplerden çıkartılmasını istemektedir. Ayrıca Os-manlılık idealinin, Tanzimat döneminde uygulanmasından netice alınmadığı bilinmektedir.

Yine 1889 yılında, Doğu'daki bazı vilayetlerdeki misyonerlik faaliyetlerinin önlenmesi ve alınması gereken tedbirlerden söz edilen raporlarda, her tebaa mensubu yetim çocukların birlikte eğitim görecekları yetimhanelerin inşasın-dan söz edilmektedir. Rapor'un sunulduğu ve sadrazamın imzasının bulunduğu üst yazıda şu ifadelere yer verilmektedir:

“...Anadolu'nun münasip bir mahallinde hükümetçe bir eytamhane inşasıyla oraya her sınıf teb'a-i Osmaniye eytamının kabulü ve bunların milliyetlerini muhafaza ve ahlakını tehzibe kâfil olmak üzere tedrisine lüzum görülecek kitap-ların programına idhali halinde misyonerler ile sair ecânib tarafından o misillü darüetterbiyeler tesisine mahal kalmamış olacağı cihetle...³⁴”.

Belgede yer verilen, gayrimüslim çocukların milliyetlerinin muhafaza ve ah-laklarının güzelleştirileceği ifadesine dikkat çekmek istiyoruz. Bu ifade, eğitim planlamasını gerçekleştiren Osmanlı devlet adamlarının, gayrimüslim çocukla-rını kendi inançları dışında başka bir inanca yönlendirilmek gibi bir amaç taşı-madıklarını, hedefin, herkesin kendi inanç ve kültürünü muhafazasını sağlamak, ayrıca doğal olarak, kendi toplum ve devletine bağlı fertler olarak yetiştirmek olduğunu ortaya koymaktadır.

Nitekim söz konusu üst yazının ekinde bulunan ve Maarif Nezareti'nce hazırlanan 6 Muharrem 1317 (17 Mayıs 1899) tarihli raporda ise, Müslüman ve gayrimüslim ahalinin çocuklarının ecnebi mekteplerine yönelmeleri ve fikirle-rinin bozulmalarının önüne geçebilmek amacıyla, programları yeniden düzen-lenen karma/muhtelit, meccani (parasız) devamı mecburi mekteplerin açılması

³⁴ Bkz. BOA., Y.A.Res., No: 101/39.

gerektiği belirtilmektedir. Şimdilik bazı vilayetlerde açılacak bu mekteplerde, gayrimüslim çocuklara kendi din derslerinin yine kendi muallimleri tarafından okutulacağından söz edilmektedir:

“... teb'a-i müslime ve gayrimüslime etfalının şimdilik kısmen olsun aynı usul-i tahsil ve idare tahtında iktisab-ı terbiye ile bir fikr-i sadakat ve hami-yette icma' ve ittihat ve bu suretle mekâtib-i ecnebiyeye göstermekte oldukları râğbât ve temayülât refte refte kesb-i itidal ve inhitat ederek efkâr ve itikat-larının ilkaat ve tesvilat-ı muzır-ı hariciyeden mümkün mertebe mahfuziyet maksadının husulünü teshil için şimdilik Suriye ve Beyrut ve Halep ve Aydın ve Hüdavendigâr ve Diyarbakır ve Mamuretülaziz ve Adana ve Sivas ve Edirne ve Selanik ve Manastır ve Kosova ve Yanya vilayetlerinin ve alınacak tecrübe-nin göstereceği netâyice göre ileride diğer vilayetlerin mevaki-i münasibesinde kurâ ve kasabâtın bî-kudret ahâlisi evladına mahsus ve muhtelit meccanî ve devamı mecburi olmak ve iptidai ve rüşti derecesinde olarak ve oralarda bulu-nan muntazam mekâtib-i ecnebiye ve gayrimüslim programları ve icab-ı hali ve mahalli nazar-ı dikkate alınarak lüzumu görünen ulum ve fünun Türkçe tedris kılınmak ve müddet-i tahsilîyesi 6-7 seneden ibaret bulunmak ve ashab-ı kudret ve yar evladından şehri 100 kuruş ücret alınmak ve teb'a-i gayrimüslime etfali-nin akaid-i dinîleri kendi muallimleri marifetiyle tâlîm olunmak ve muallimin-i müslimeden maada iktizâsına göre mekâtib-i âliye ve idadiye şehadetnamele-rinden mutemet ve muktedir gayrimüslim muallim dahi bulundurulmak üzere her mahallin cesâmet ve ehemmiyetine nazaran üçer ve ikiyüzelli 'şer ve ikişer-yüz kadar etfali istiaba kâfi ve üç sınıf üzerine müretteb leyli darüttalimler ihdas ve teşkili ve meccani talebenin her vilayetin nüfus-ı muhtelitesi nisbetinde sene be sene ahz ve kabülü...³⁵”.

Raporda, zararlı faaliyetlerinden endişe edilen ve yabancı mekteplerine git-memeleri gereken kimseler olarak sadece gayrimüslimler değil Müslümanlar da sayılmış, devletin vatandaşları olarak bir ayırımı gidilmeden ikisi de tebaa olarak zikredilmiştir. Bu yaklaşım, devletin, tehlike gördüğü konuda vatandaş-ları arasında din merkezli bir ayırım yapmadığını göstermektedir. Diğer taraf-tan, bu tavrın ardında devletin, dini farklılık yüzünden, bunun istismar edilerek toplumsal çatışma ve siyasi bölünmeye fırsat vermeme arzusu da haklı olarak bulunmaktadır.

II. Abdülhamid döneminde, resmî mekteplerde din dersleri hakkında uygula-

³⁵ Bkz. BOA., Y.A.Res., No: 101/39.

nan tarz ile bu uygulamanın değiştirilmesine yönelik fikirlerin her birinin gerekçeleri vardır. Uygulamada geçerli olan sadece İslam din derslerine yer verilmesi tarzının nedenlerine bu konunun baş tarafında yer vermiştik. Din derslerinin tamamen kaldırılması ya da herkesin kendi dinini öğrenmesine imkân tanınması yönündeki fikirlerin temel dayanağı ise eğitim kurumlarında, farklılık oluşturulan unsurlara yer verilmeyerek, tebaanın ortak değerler etrafında birleştirilmesi hedefine ulaşma arzusudur. Bu görüşün diğer bir dayanağı ise özellikle gayrimüslim tebaa çocuklarının hem gayrimüslimlerin kendi mekteplerinde hem de özellikle yabancı mekteplerinde maruz kaldıkları ayrılıkçı fikirlerden uzak tutulması hedefidir. Buna göre, resmî mekteplerde sadece İslam din derslerine yer verilmesi, gayrimüslimlerin bu mekteplere gelmemesi için bir gerekçe oluşturmaktadır. Şayet din dersleri kaldırılır ya da herkesin kendi dinini öğrenmesine imkân tanınırsa bu gerekçenin ortadan kalkacağı düşünülmektedir. İleri sürülen bu fikirlerin uygulamaya dönüştürülmediği anlaşılmaktadır.

II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemlerinde resmî mekteplerdeki din derslerinin İslam din dersleri olarak verilmesinin, farklı dinlere mensup tebaa arasında çatışmaya neden olup olmadığı meselesinde, özellikle rüştiye, idadî ve sultanîlerden oluşan orta dereceli mekteplerdeki genel program yapısına bakmak gerekir. Hazırlanan programlarda yer verilen dersler arasında sosyal, fen, matematik, yabancı dil, Arapça, Farsça, Türkçe vs. gibi derslerin yanında *Kur'an-ı Kerim*, *ilmihal*, *ulum-ı diniye* gibi adları taşıyan İslam din dersleri, ayrıca Ahlak dersine de yer verilmektedir (Zengin, 2003: 63-81). Din derslerinin tamamen İslam dini merkezli müfredatına karşılık, Ahlak dersinde, dîni anlayışlar bir yana, her insan için güzel ahlak adına gerekli bilgiler yanı sıra, din ve inanç hürriyetine saygı duyulmasına dair bilgilere de yer verilmektedir.³⁶ Böyle bir program yapısı içerisinde, farklılığın söz konusu olacağı alan din dersidir ve daha önce de belirttiğimiz gibi bu dersten gayrimüslim talebeler zaten muaf. Aynı durumun II. Meşrutiyet yıllarında da geçerli olduğu, din derslerinin İslam merkezli olarak belirlendiği, ayrıca Ahlak derslerine, kapsamı daha da genişletilerek *ahlak ve malumat-ı medeniye*, *malumat-ı ahlakiye*, *malumat-ı ahlakiye ve medeniye* gibi adlarla yer verilmiştir. Söz konusu bu dersler için hazırlanan program, müfredat ve kitaplara bakıldığında dîni ve felsefi düşünce hürriyeti, şahısların fikir ve inanç hürriyetine sahip oldukları, bütün Osmanlı vatandaşlarının eşit haklara sahip oldukları ve Osmanlı vatanının bütün farklı

³⁶ Konuyla ilgili olarak Ticari, Sanayi, Zirai, Umumi Şubeleri Hâvî İdadilere Mahsus Müfredat Programı (1322: 10) ve Zengin'e (2003:96-99) bakılabilir.

unsurlarıyla eşit haklara sahip vatandaşlara ait olduğu fikirleri işlenmektedir.³⁷ Yer verilen bu konular ve daha da önemlisi, dinî farklılıklara yaklaşım tarzı, bu farklılığın vatandaşlık haklarına sahip olup olmama konusunda eşitsizlik sebebi olarak görülmediğini ve bunun öğretim konusu yapıldığını, böylece dinî farklılıklara rağmen birlikte yaşamının mümkün olduğu fikrine olan inancı ortaya koymaktadır.

Hem Tanzimat hem de daha sonraki dönemlerde, mekteplerde din derslerine yer verilip verilmemesi konusunun, sosyal ve siyasi birliğin sağlanması meseleleri etrafında ele alındığı ve uygulamaların da buna göre şekillendiği görülmektedir. Her iki dönemdeki farklı uygulamalara rağmen söz konusu endişeler ortadan kaldırılmadığı gibi devletin siyasi birliğinin parçalanmasının da önüne geçilememiştir. Şüphesiz böyle bir neticenin ortaya çıkmasında tek başına, mekteplerde din derslerinin yer alıp almaması ya da dersin şu veya bu şekilde yapılmasının belirleyici olduğunu söyleyebilmek mümkün değildir. Olumlu neticenin alınmamasında, dış kaynaklı tahriklerden beslenen, kararlı ve peşin hükümlü ayrılık hareketlerinin önemli payının olduğunu unutmamak gerekir. Böyle bir gerçeklik karşısında eğitimle ya da başka bir alanla ilgili şu ya da bu hakkın verilip verilmemesinin, bahaneden öteye geçemediğini iddia etmek yanlış olmasa gerekir.³⁸ Nitekim yapılan yasal düzenlemelerde, hususi mektepler adı altında azınlık ve yabancılara mektep açma hakkının verilmesinin, beklenen memnuniyet ve devlete olan bağlılığı ne derece sağladığı da gözden uzak tutulmamalıdır.

Sonuç

Farklı inanç değerlerine sahip toplumlarda okullarda din derslerine yer verilip verilmemesi konusu günümüzde de tartışılmaktadır. Din, insanlar arasındaki farklılık nedenlerinden birisini oluşturmaktadır. Bununla birlikte dinin hem psikolojik hem de sosyolojik bir gerçeklik olduğu ve insanları derinden etkilediği

³⁷ Bu konuda, bkz. Mekatib-i Sultanîyeye Yeni Teşkilata Tevfikan 329-330 Sene-i Dersiyesinde Talebe Kabulüne ve Programın Suret-i Tatbikine Dair Talimatname (1329); Mekatib-i Sultanî Ders Programı (1331); Darülmuallimat Programı (1330:16); Mekatib-i İptidaiyede Tedris Olunan Ulum ve Fünunun Müfredat Programı (1327: 127); Ahmet Cevad (1327: 181) ve ayrıca, bkz. Doğan (1994: 86-88; 105-106, 118); Fortna (2002: 275).

³⁸ Parekh, çokkültürlü toplumlarda, gerekli şartlar sağlandığında farklı topluluklar arasında ortak aidiyet duygusunun oluşmasının muhtemel olduğunu; ancak politik toplulukları bir arada tutmanın çok zor olduğunu belirterek, çokkültürlü toplum kendisinden beklenen her şeyi yaptığı halde yine de yetersiz kalırsa, baskı ve şiddetten kaçınması ve şanssızlığını tüm insan kurumlarında bulunan kaçınılmaz kırılmanın bir sonucu olarak kabul etmesi gerektiğini söyler (Bkz. Parekh, 2002: 303).

gerçeği dikkate alınarak, inanç hususundaki farklılaşma hangi boyut ve derinlikte olursa olsun öğretim konusu yapılması gerekir. Dinin, öğretim konusu yapılması gerekliliğinin ardındaki asıl neden, onun göz ardı edilemeyecek bir gerçeklik olmasının yanı sıra, önemli bir etkileme gücüne de sahip olmasıdır. Böylesine önemli bir güce sahip olan dinin öğretimine okullarda yer verilmesi doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Diğer taraftan, farklı dinî inanışların, insanlar arasında çatışmaya yol açma ihtimali de mevcuttur. Böyle bir ihtimali olabildiğince ortadan kaldırmanın en etkili yolu, farklı inanışlar ve bunların müntesipleri ile olan ilişkilerin çatışmaya yol açmayacak biçimde düzenlenmesini içeren planlı ve düzenli eğitim olsa gerektir. Kanaatimizce çok kültürlü toplumlarda din öğretimine daha fazla önem verilmesi ve mutlaka yapılması gerekir; çünkü bu tür toplumlarda din adına olumsuz yönlendirme ve çatışma ortamının ortaya çıkma ihtimali daha fazla olacaktır. Böyle bir yapı içerisinde yapılacak din öğretiminde, müfredatın hazırlanmasına da özel bir önemin verilmesi gerekir. Müfredat içerisinde inanç farklılıklarının nedenleri ortaya konularak, farklılıklara saygı duyulması gerektiği vurgulanmalı, ortak payda ve amaçlar ön plana çıkarılmalıdır.

Söz konusu anlayışın Osmanlı toplumundaki uygulamasına bakıldığında, çokkültürlülük anlayışı ve buna bağlı uygulamaların bugünü ile dünü arasında önemli farklılıkların olduğu görülmektedir. Öncelikle, günümüzdeki çokkültürlülük ifadesinden daha ziyade, toplum içerisinde var olan farklı inanç ve kültürlerle eşit yaklaşım anlaşılmaktadır. Yine, laik devlet anlayışında din, devletin vatandaşları ile olan ilişkisinde bir farklılaşma/eşitsizlik nedeni olarak kabul edilmemektedir. Böyle bir anlayış ve yaklaşım içerisinde, toplumun tamamına hitabeden örgün eğitim kurumlarında dinin eğitim/öğretim konusu yapılması söz konusu olduğunda din temelli farklılıklara da hem planlama hem uygulama aşamasında eşit yaklaşımın olması tabii olarak ortaya çıkmaktadır.

Belirttiğimiz bu anlayış ve uygulamanın geçmişte de böyle olduğunu ne Osmanlı ne de diğer toplumlar için iddia edebilmek mümkün görünmemektedir. Kanaatimizce bu husustaki belirleyici husus laik anlayıştır. Dolayısıyla, farklı kültürlerle sahip toplumlarda din eğitimine yer verilmesi konusunu da bu anlayışın, toplum idaresinde söz konusu olup olmaması ile bağlantılı olarak incelemek gerekir. Laik anlayış öncesi dönemde, siyasî otoritenin dinler karşısında eşit mesafede durması ya da idarî-hukukî yapılanmasında dini dikkate almaması söz konusu değildir; ancak böyle bir devlet anlayışı içerisinde, diğer dinlere yaşama hakkının tanınmayacağı ya da yok farz edileceği gibi bir sonuca ulaşmak da her

zaman doğru görünmemektedir (krş. Parekh, 2002: 300). Bu dönemdeki din ve devlet ilişkileri incelenirken, siyasî otoritenin kendi kimliğini tanımlarken ifade ettiği dinin dışındaki din ya da dinlere sağladığı haklar ve bu hakların eğitim, hukuk gibi alanlara yansımaları ön plana alınmalıdır. Yine şu hususu belirtmeliyiz ki, farklı inanç ve kültürlerle sahip toplumlarda bu farklılıkların şu ya da bu boyutta problem oluşu, çağımızda ortaya çıkan bir husus değildir. Ancak problemin boyutu ve ortaya çıkış alanlarında daha önceki dönemler ile günümüz arasında birtakım farklılıklar da bulunmaktadır. Nitekim Osmanlı Devleti için Tanzimat öncesindeki örgün eğitim kurumlarında farklı dinlerin aynı anda birer ders olarak ya da genel müfredat içinde konu olarak yer alması söz konusu bile değildir; çünkü öğretim kurumları zaten din, hatta mezhep farklılıklarına göre ayrı ayrı faaliyet göstermektedir. Farklı dinlerin örgün öğretim alanına taşınması ise ancak Tanzimat'tan sonraki dönemde söz konusu olmuştur.

Yaptığımız bu tespitlerden sonra şunu söyleyebiliriz ki, tam bir laik devlet anlayışının söz konusu olmadığı Osmanlı Devleti'nde bütün dinlere karşı eşit bir yaklaşım söz konusu değildir; çünkü devletin dinî/İslami kimliği muhafaza edilmektedir. Bu gerçekliğe rağmen, hem Tanzimat öncesi hem de sonrasında İslam dışındaki dinlerin yok farz edilmesi ve birtakım hakların sağlanmaması gibi bir durum da söz konusu değildir. Bu yaklaşım, günümüzdeki çokkültürlülük anlayışı ile tam olarak bağdaşmamakla birlikte, asıl olması gerekenin, diğer dinlere serbest yaşama ve faaliyet gösterebilme hakkının sağlanması olduğu kabul edildiğinde, ortada ciddi bir problemin de kalmaması gerekir.

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat dönemi ile birlikte başlayan eğitimde modernleşme çalışmaları içerisinde yapılan düzenlemelerde, resmî mekteplerde gayrimüslimlerin kendi dinlerinin öğretimine söz konusu edildiği; ancak II. Abdülhamid döneminde bu uygulamanın kaldırılarak mekteplerdeki din derslerinin İslam din dersleri haline aldığı görülmektedir. Bu uygulamanın temel nedeni ise gayrimüslimlerin, resmi mektepler yerine kendilerinin ya da yabancıların açtıkları özel mekteplere yönelmeleri olarak görülmektedir. Böyle bir gelişme karşısında resmi mekteplerdeki din derslerinin İslam din derslerine dönüşmesini doğal karşılamak gerektir. Diğer taraftan bu uygulamanın sadece resmî mekteplerle ilgili olduğu, genel anlamda azınlık ve yabancılara ait özel mekteplerde yer verilen din eğitimine herhangi bir müdahalenin de söz konusu olmadığını belirtmeliyiz.

Tanzimat sonrası açılan mekteplerde din derslerinin yer alıp almaması konusunun, farklı din ve kültürlerle mensup bireylerden oluşan bir yapıya sahip

Osmanlı Devleti'nin milli birliğinin sağlanması konusu ile birlikte düşünülerek, planlamanın buna göre yapıldığı görülmektedir. Tanzimat sonrasında ortaya çıkan farklı uygulamaların, önceki dönemdeki uygulamadan beklenen sonuçların alınmadığı inancına dayandığı anlaşılmaktadır.

Tanınan bütün haklara ve farklılıklara gösterilen saygıya rağmen milli birliğin sağlanması konusunda beklenen netice elde edilememiştir. Osmanlı Devleti'nin son dönemini oluşturan zaman dilimi içindeki olayların seyri, dönüm noktaları ve en nihayetinde varılan sonuç göz önüne alındığında, farklılıklar konusundaki asıl problemin “dini/kültürel haklardan mahrumiyet” olmadığı anlaşılmaktadır.³⁹ Böyle bir durumda, din derslerinin içeriğini, her dinin kendi inanç ve ibadetlerine ait bilgilerin yanında, farklı inançlara sahip olmanın insanlık için bir zenginlik ve saygı duyulması gereken bir gerçeklik olduğu ana düşüncesi etrafında oluşturmanın çare olup olmayacağı – geçmişten geleceğe çözüm üretme ya da tarihe mâl olmuş bir konudan dersler çıkartma çabasına katkı sağlaması açısından - tartışılabilir.

Söz konusu farklı uygulamaların hangisinin daha doğru ve gerçekçi olduğu meselesine bakıldığında, şüphesiz tarihe mâl olmuş böyle bir konuda varılacak neticenin en azından bilimsel merakın giderilmesi noktasında değeri vardır. Sonuca varmada, sürecin uzağında bulunmamızın, bu süreç içerisinde gerçekleştirilen yaklaşım ve uygulamaların öncesi yanında özellikle sonrasında da bilmemizin önemli katkısı olacaktır. Osmanlı Devleti'nin dağılma döneminde yaşayanlar göz önüne alındığında, o zamana kadar izlenen eğitim politikalarının hangisinin daha gerçekçi ve isabetli olduğu hakkında fikir ileri sürmek kolaylaşacaktır. Bütün bunların günümüze ya da geleceğe yansıyan tarafları da vardır: Din, öğretim konusu yapılmalıdır. Kültürel ve dîni farklılıklar tek başlarına çatışma ve ayrılık nedenleri değildir; ancak çıkar sağlama ve sömürme amaçlı yaklaşımlar bu tür farklılıkları çatışma ve bölünme aracı haline getirebilirler. Bunun önlenmesi, farklılıklara saygı ve hoşgörü prensipleri etrafında yaşama ve öğrenme-öğretme haklarının sağlanmasına olduğu kadar, farklılıklara sahip olanların da iyi niyet sahibi ve verilen hakları istismar etmeyecek anlayışa sahip olmalarına bağlıdır.

Son olarak şunu da belirtmeliyiz ki farklı kültür ve inanç yapılarını bünyesinde barındıran toplumlardaki din eğitiminin tarihi süreçteki uygulamalarının karşılaştırmalı olarak yapılmasının faydalı olacağı görüşündeyiz. Böyle bir kar-

³⁹ Bu konuda, bkz. Zengin (2007); Berker (1945: 67-69); Fortna (2002: 135, 291-296).

şılaştırma - deneme niteliğinde bile olsa - bu çalışmanın amacını ve sınırını aşacak kadar geniş olduğu gibi aynı zamanda ciddi bir emeğe de muhtaçtır.

Kaynakça

- Açıkses, E. (2003). *Amerikalı'ların Harput'taki misyonerlik faaliyetleri*. Ankara: TTK Basımevi.
- Ahmet Cevad (1327). *Mektepte Malumat-ı Ahlakiye ve Medeniye dersleri*. İstanbul: Mahmut Bey Matbaası.
- Akdağ, M. (1971). *Türkiye'nin iktisadî ve içtimai tarihi II (1453-1559)*. Ankara: TTK Basımevi.
- Akkutay, Ü. (1984). *Enderûn mektebi*. Ankara: Gazi Üniversitesi Basın-Yayın Yükseköğretim Kurulu Basımevi.
- Akyıldız, A. (1993). *Tanzimat dönemi Osmanlı merkez teşkilatında reform*. İstanbul: Eren Yayınları.
- Akyüz, Y. (1992). Cevdet Paşa'nın özel öğretim ve tanzimat eğitimine ilişkin bir lâyihası. A.Ü. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 3, 85-111.
- Altaş, N. (2003a). *Çokkültürlülük ve din eğitimi*. Ankara: Nobel Yayınevi.
- Altaş, N. (2003b). Çokkültürlü din eğitimi modeli geliştirmede işlem basamakları için bir deneme. *Değerler Eğitimi Dergisi*. 1(1), 19-42.
- Aytaç, K. (1992). *Avrupa eğitim tarihi*. İstanbul: İFAV Yayınları.
- Behar, C. (haz.). (1996). *Osmanlı İmparatorluğunun ve Türkiye'nin nüfusu 1500-1927. Tarihi istatistikler dizisi II*. Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları.
- Berker, A. (1945). *Türkiye'de ilk öğretim I*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- BOA, Y. EE. Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivi, Yıldız Esas Evrakı, No: 131/21.
- BOA, Y.MTV. Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivi, Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı, No: 65/92, 21 Muharrem 1310/2 Ağustos 1308 (15 Ağustos 1892).
- BOA, Y.A.Res. Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivi, Yıldız Resmi Maruzatı Evrakı, No: 101/39.
- Çetin, O. (1994). *Sicillere göre Bursa'da ihtida hareketleri ve sosyal sonuçları (1472-1909)*. Ankara: TTK Basımevi.

- Darülmualimât Programı* (1330). İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Dersaadet ve vilâyâtta kâin mekâtib-i resmîye ve hususîye ve Dersaadet'te bulunan medâris-i islamiye ve kütüphanelere dair istatistik mecmuası (1323-1324 ve Kısmen 1325-1326 Ders Yılları)*. (1327). İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Doğan, N. (1994). *Ders kitapları ve sosyalleşme(1876-1918)*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Ekici, C. (ed.). (2006). *Gök kubbe altında birlikte yaşamak*. Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- Ercan, Y. (1999). Osmanlı Devleti'nde müslüman olmayan topluluklar (millet sistemi). G. Eren (Ed), *Osmanlı 4* içinde (ss. 197-207). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Ergenç, Ö. (1999). Osmanlı klasik düzeni ve özellikleri üzerine bazı açıklamalar. G. Eren (Ed), *Osmanlı 4* içinde (ss. 32-39), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Ergin, O. N. (1977). *Türk maarif tarihi 1-2*, İstanbul: Eser Matbaası.
- Fortna, B. C. (2002). *Mekteb-i Hümayûn*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Güler, A. (1998). Osmanlı Devletinde gayrimüslimlerin din-ibadet, eğitim-öğretim hürriyetleri ve bu bakımdan kilise defterlerinin kaynak olarak önemi. *A. Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM) 9*, 155-175.
- Günay, Ü. (1996). Anadolu'nun dinî tarihinde çoğulculuk ve hoşgörü, *Erdem Türklerde Hoşgörü Özel Sayısı 8(22-1)*. 189-220.
- Güran, T. (haz.). (1997). *Osmanlı Devleti'nin ilk istatistik yıllığı 1897*. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1977). *Türk milli kültürü*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Karal, E. Z. (1988a). *Osmanlı tarihi 5*. Ankara: TTK Basımevi.
- Karal, E. Z. (1988b). *Osmanlı tarihi 7*. Ankara: TTK Basımevi.
- Karataş, A. İ. (2006). Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlere tanınan din ve vicdan hürriyeti. *U. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi 15(1)*, 267-284.
- Kaymakcan, R. & Oddbjørn L. (ed) (2007). *Teaching for tolerance in muslim majority societies*. İstanbul: DEM Yayınları.
- Kaymakcan, R. (ed.) (2006). *Çokkültürlülük eğitim, kültür ve din eğitimi*. İstanbul: DEM Yayınları.
- Keleş, E. (2003-2004). XIX. yüzyılın ikinci yarısında Muğla'da gayrimüslimlerin sosyo-ekonomik ve hukuki durumları. *Akademik Araştırmalar Dergisi 5(19)*, 217-247.

- Kili, S., & Gözübüyük, A. Ş. (1985). *Türk anayasa metinleri (Sened-i İttifaktan günümüze)*. Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Kodaman, B. (1980). *Abdülhamit devri eğitim sistemi*. İstanbul: Ötügen Yayınları.
- Kushner, D. (1987). The place of the ulema in the Ottoman Empire during the age of reform (1839-1918), *Turcica 19*, 51-74.
- Küçük, C. (1999). Osmanlı Devleti'nde 'millet sistemi'. G. Eren (Ed), *Osmanlı 4* içinde (ss. 208-216), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Küken, G. (2001). *Ortaçağ'da eğitim felsefesi*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Maarif-i Umumiye Nezareti idaresinde bulunan mekatib-i iptidaiye, rüştiye, idadiye, âliye ile mekatib-i hususîye ve ecnebiye'nin Dersaadet'te tahriri icra kılınan ve taşrada mevcut bulunan kütüphanelerin istatistiği, 1311-1312 (1895-1896) sene-i dersiyeye maliyesine mahsustur.* (1318). İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Maarif-i umumiye nizamnamesi. *Düstur 2*. Birinci Tertip. 184-219.
- Mahmut Cevad. (2002). *Maarif-i Umumiye Nezareti tarihçe-i teşkilat ve icraatı*. (Yayına Hazırlayanlar: M. Ergün & T. Duman & S. Arıbaş & H. H. Dilaver). Ankara: MEB Yayınları.
- Makdisi, G. (2004). *Ortaçağ'da yüksek öğretim* (çev. A.H. Çavuşoğlu-H. T. Başoğlu). İstanbul: Gelenek Yayınları.
- Mekatib-i idadiyeye teb'a-i ecnebiye evladından şakird kabulü hakkında irade. 15 Rebiülevvel 1305/18 Teşrinisani 1303 (30 Kasım 1887), *Düstur 5*. Birinci Tertip. 949-950.
- Mekatib-i iptidaiyede tedris olunan ulum ve fûnunun müfredat programı.* (1327). İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Mekatib-i Sultani ders programı.* (1331). İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Mekatib-i Sultaniyeye yeni teşkilata tevfikân 329-330 sene-i dersiyesinde talebe kabulüne ve programın suret-i tatbikine dair talimatname.* (1329). İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Okumuş, E. (2005). Tanzimat döneminde eğitimde laikleşmenin işaretleri. *Değerler Eğitimi Dergisi 3(9)*. 143-162.
- Ortaylı, İ. (1994). Tanzimat döneminde tanassur ve din değiştirme olayları. *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*. Ankara: TTK Basımevi. 481-487.
- Ögel, B. (1993). *Türk kültürünün gelişme çağları II*. İstanbul: MEB Yayınları.
- Özçoşar, İ. (2005). Süryani kiliselerinde eğitim. A. Taşgın & E. Tanrıverdi & C. Seyfeli. (haz.). *Süryaniler ve Süryanilik II* içinde (ss. 183-205). Ankara: Ori-

ent Yayınevi.

- Parekh, B. (2002). *Çokkültürlülüğü yeniden düşünmek kültürel çeşitlilik ve siyasi teori* (çev. Bilge Tanrıseven). Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Skeie, G. (2006). Çoğulluk kavramı ve din eğitimi açısından anlamı. (çev. Z. Ş. Arslan). R. Kaymakcan, (Ed). *Çokkültürlülük Eğitim, Kültür ve Din Eğitimi* içinde (ss. 135-153). İstanbul: DEM Yayınları.
- Ta'dilen kaleme alınan ders programları.* (1310). Dersaadet: Âlem Matbaası.
- Tekin, T. (1988). *Orhon yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ticari, sanayi, zirai, umumi şubeleri hâvî idadilere mahsus müfredat programı.* (1322). İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Ubucini, F. H. A. (1977). *1855'de Türkiye*. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.
- Vilâyât-ı şahanede bulunan leylî ve neharî mekatib-i idadiyeye mahsus olarak bu kere Maarif Nezaretince ta'dilen kaleme alınan ders programları.* (1310). Dersaadet: Âlem Matbaası.
- Yazıcı, N. (2000). Osmanlılar'da birarada yaşama tecrübesi ve dini müsamaha üzerine bazı değerlendirmeler. Y. Çolak, (Ed). *Uluslararası Avrupa Birliği Şurası Tebliğ ve Müzakereleri II* içinde (ss. 522-536). Ankara: DİB Yayınları.
- Yılmaz, R. (ed.) (2005). *Kültürel çeşitlilik ve din*. Ankara: Sinemis Yayınları.
- Yolalıcı, M. E. (1994). Maarif Salnamelerine göre Trabzon Vilayeti'nde eğitim ve öğretim kurumları. *A. Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*. 5, 435-473.
- Zengin, Z. S. (2003). *II. Abdülhamit dönemi örgün eğitim kurumlarında din eğitimi ve öğretimi (1876-1908)*, Adana: Baki Yayınevi.
- Zengin, Z. S. (2004). Tanzimat dönemi Osmanlı örgün eğitim kurumlarında din eğitimi ve öğretimi (1839-1876). İstanbul: MEB Yayınları.
- Zengin, Z. S. (2007). *II. Abdülhamit döneminde yabancı ve azınlık mekteplerinin faaliyetleri*. Belleten 71(261), 613-652.
- Ziebertz, Hans-Georg. (2006). Çokkültürlü bir toplumda din eğitimi. (çev. Z. Ş. Arslan). R. Kaymakcan (Ed). *Çokkültürlülük Eğitim, Kültür ve Din Eğitimi* içinde (ss. 155-180). İstanbul: DEM Yayınları.

Non-muslims and Religious Education in Ottoman Society in The Age of Tanzimat and Its Aftermath

Zeki Salih Zengin*

Abstract - Difference is one of the basic characteristics of societies as well as of human-kind. Multiculturalism, one of the important concepts of our time, neither as a concept nor as a reality, is new. But, recent times, social relations which has increased because of communication, immigration etc., has made this concept come to the fore. It is argued how the people who live together but believe different religions should have their religious education, connected with this concept. In this article, it is showed that the approaches to religious education in the Ottoman State which has a multicultural society. With this aim, first, historical and religious roots of Ottoman State's approach to other religions except Islam are determined. Then, religious education at the schools opened after the Tanzimat period and the rights given to non-muslims for their religious education are dealt with.

There are two main characteristics which may lead people who live together in a society to conflict : Faith and ethnic origin. More than twenty groups related to different faith and ethnic origin had lived together in the Ottoman State. But, there had not almost taken place any conflict between these groups who had lived together throughout ages. This peace and tolerance atmosphere is based on two things. The first one is conception and tradition of state of Turkish, the second one is principles of Islam. Both of them accept to respect faith and ethnical differences.

Until Tanzimat period Ottoman judicial system depended on Islamic law. Muslims and non-muslims have different statutes according to Islamic law. In other words, both groups' responsibilities and duties to the state are different. But, this difference does

* Assoc. Prof. Dr., Çukurova University Faculty of Divinity

Address for correspondence - Çukurova Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dekanlığı, 01330 Balcalı, Adana **E-Mail:** zsalih@cu.edu.tr

not mean that non-muslims are deprived of fundamental rights and freedoms like faith, worship, education, travelling, trading etc. Therefore, there were not any pressure on non-muslims because of their faiths. On the contrary, they performed worships freely in these ages. Their educational institutions had get worked depending on their foundations, like muslim educational institutions.

Ottoman state organization have changed during the Tanzimat period. Depending on this change Judicial differencies between muslims and non-muslims have been abolited gradually. In the same period, education system have been reorganized. Non-muslim members had taken part in commisions which new education system planned, too. Educational activities had been performed depending on foundations of religious communities previously, but, in the Tanzimat period together with these institutions, official schools (mekteps) have been established. Thus, laik structure had been established in the educational area administratively and mentally. In accordance with Maarif-i Umumiye Nizamnamesi dated at 1869, which designed educational organization extensively, religious communities were allowed to open their own private schools also. With the same judicial arrangement it was permitted to open primitive schools for every religious communities and to give religious lessons in schedules according to religious differences. But those lessons had not been located in high school schedules along this period.

Same applications were continued after Tanzimat period, too. After Tanzimat period from the point of religious education, it is remarkable that Islamic religious lessons were located in high school schedules. The reason for this application that there were few non-muslim students in these official schools. Statistic sources shows that non-muslim students prefer their private schools of religious commities or foreign schools which opened by United States of America and European states instead of official schools. As for non-muslim students who attended official schools, they were exempted from Islamic religious lessons. On the other hand, location of Islamic religious lessons in the schedule of these schools which the whole students almost muslims should be taken naturally.

Ottoman State has not have laik structure completely, even after Tanzimat period. However, minorities have not been deprived of fundamental rights like faith, worship and education. Moreover, rights of non-muslims have taken place in Maarif-i Umumiye Nizamnamesi and Islahat Fermanı, prepared in the Tanzimat period. As a matter of fact, these rights taking part in this documents are not new. On the contrary, all of these show that non-muslim subjects have been taken place in the state and educational organisation and they have been given their fundamental rights as it was in the past.

Key Words- Ottoman State, Tanzimat, Non-muslims, Religious education, Multiculturalism.

Tanıtım ve Değerlendirmeler

Cumhuriyet Türkiye’inde Bir Mesele Olarak İslam,

İsmail Kara, İstanbul: Dergah Yayınları, 2008, 386 s., ISBN: 9759951276

Kuruluşundan itibaren İslam’ın siyasal gücünden her fırsatta faydalanan ancak İslam’ın modern dünya karşısında fiili ve potansiyel güç yahut insanlık için varoluşsal bir güvenlik imkânı olduğunu her fırsatta inkâr etme politikası güden Türkiye; dinsiz olamayan ancak dini ile de bir türlü sahil ilişki kuramayan bir ülkedir. Türk Toplumunu için kurucu/yaşatıcı/bütünleyici temel unsur olan İslam, bütün modernleşme tarihimiz boyunca -büyük oranda- kendisi ile daima mücadele edilen veya dönüştürülmek istenen ve fakat bu topraklarla koparılamayacak bağları olan dinamik bir güçtür. Evet, Din-i İslam’ın Türk toplumu üzerindeki etkisi yadsınamaz. Bundan dolayıdır ki üzerinde en çok konuşulan ve kafa yorulan meselelerin başında İslam-cılık gelmektedir.

Ancak Türk akademi çevrelerinde, aydınlar katında din meselesi ile ilgilenenlerin kayda değer bir kısmı, sadece olumsuzlayıcı din algısıyla ilgilenmektedirler. Onlar için din, Türk laikliğini tehdit eden ve fonksiyonel bağlamda sık sık kapısı çalınan “irticai bir tehlikedir”. Peki, gerekli entelektüel donanıma ve araçlara sahip olmayan veya en azından Arapça ve farsça bilmeyen akademisyenlerin bu mesele etrafında ufuk açıcı bir bakış ortaya koymaları mümkün müdür? Belli bir konu üzerinde konuşabilmek, tartışabilmek, fikir üretebilmek, en azından, belli vasıflara sahip olmayı gerektirir.

Cumhuriyet Türkiye’inde din/İslam ve modernleşme meselesinin birden çok veçhesi ve katmanı bulunmaktadır. Bunların nasıl ortaya çıktıkları ve hayatîyetlerini nasıl sürdürdükleri gibi sorular önümüze bir sebepler ve süreçler manzumesi çıkarmaktadır. Bu derin meseleye dâhil olabilmek, nüfuz edebilmek ve doğru tahlillerde bulunabilmek için tüm bu olayları “gevşek bir kronoloji” dâhilinde görmek, müşahede etmek ve tanımak zaruridir diyen Prof. Dr. İsmail Kara, “Cumhuriyet Türkiye’inde bir mesele olarak İslam” isimli çalışmasında yeni bir yol ayrımında bulunan Türkiye’nin din ve modernleşme “mesele”sine ışık tutuyor.